

Lady Khadījah (peace be upon her) and the Paradigm of Female Agency in the Qur'an

Marzieh Mohases¹ , Zahra Besharati²

1. Associate Professor, Faculty of Theology and Religions, Shahid Beheshti University, Iran: m_mohases@sbu.ac.ir
2. Corresponding Author, Assistant Professor, Institute for Interdisciplinary Qur'an Studies, Shahid Beheshti University. Email: Z_besharati@sbu.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received:

9 September 2025

Received in revised form:

8 November 2025

Accepted:

7 December 2025

Available online:

1 January 2026

Keywords:

Critique of Orientalism;
Lady Khadījah;
Female Agency;
Postcolonial Feminism;
Qur'an;
Matriarchy;
Rahemtulla;
Ababneh.

ABSTRACT

Objective: This study aims to provide a critical analysis of Rahemtulla and Ababneh's reading of Lady Khadījah (peace be upon her) as a model of female agency. The principal objective is to examine and evaluate their perspectives in light of the Qur'anic paradigm of women's agency and to uncover the epistemological and methodological foundations of Orientalist discourse in their historical representation of Lady Khadījah (peace be upon her).

Method: The present research adopts an interdisciplinary approach (Qur'anic studies and sociology) and employs a descriptive-analytical method. Data were collected through documentary research, including content analysis of the 2021 article by Rahemtulla and Ababneh, as well as relevant Qur'anic verses and exegetical sources. The materials were analyzed within a fivefold critical framework: Qur'anic methodology, conceptual examination, comparative evaluation, discourse analysis, and assessment of coherence with revelation.

Results: The findings indicate that the aforementioned reading aligns with the Qur'anic model in areas such as Lady Khadījah's familial, social, economic, and religious support. However, the introduction of concepts such as "matriarchy" in describing the relationship between Lady Khadījah and the Prophet (peace be upon him and his household), as well as the emphasis on her decisive role in identifying revelation, is inconsistent with the internal logic of the Qur'an and authentic narrations.

Conclusion: These interpretations appear to stem from feminist presuppositions and an Orientalist discourse framework. Despite its positive aspects, the model proposed by Rahemtulla and Ababneh—due to its reliance on Western theoretical frameworks and its neglect of revelatory criteria—results in the reproduction of a constructed and non-indigenous image of Lady Khadījah (peace be upon her). This study underscores the necessity of grounding Islamic paradigms in the Qur'an and avoiding the projection of modern concepts onto religious texts.

Cite this article: Mohases, M.; & Besharati, Z. (2025). Lady Khadījah (peace be upon her) and the Paradigm of Female Agency in the Qur'an. *The Quran from Orientalists Point of View*, 20 (39), 113-148. <https://doi.org/10.22034/jqopv.2025.20416.1418>

© The Author(s).

Publisher: Al-Mustafa International University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jqopv.2025.20416.1418>

Introduction

The historical character of Lady Khadījah (peace be upon her), as the first believer in the Prophet's mission, has in the contemporary period been subjected to reinterpretations influenced by Western and feminist approaches. The article by Rahemtulla and Ababneh entitled *“Reclaiming Khadija’s and Muhammad’s Marriage as an Islamic Paradigm: Toward a New History of the Muslim Present”* (2021) represents one such effort. Aiming to present a model for Muslim women in the modern era, the authors re-examine Lady Khadījah's character through a multidimensional lens. Despite the rich scholarly legacy concerning her life, a significant gap remains in the systematic critique of modern readings from a Qur'anic perspective and in uncovering the Orientalist conceptual underpinnings embedded within them. Accordingly, the present study critically examines Rahemtulla and Ababneh's perspective by questioning the extent of its alignment or misalignment with the Qur'anic paradigm of female agency and by analyzing its methodological foundations.

Research Methodology

This research adopts an interdisciplinary approach, combining Qur'anic studies and sociology, and employs a descriptive-analytical method. The corpus includes the 2021 article by Rahemtulla and Ababneh, relevant Qur'anic verses, authoritative exegetical works, and historical sources related to the life of Lady Khadījah (peace be upon her). Data were collected through documentary research and qualitative content analysis.

For analytical purposes, a fivefold critical framework was utilized: (1) methodological critique grounded in the Qur'an; (2) conceptual analysis of employed terminologies (such as “matriarchy”); (3) comparative evaluation with the Qur'anic model of female agency; (4) discourse analysis to uncover underlying intellectual premises; and (5) assessment of coherence with revelatory foundations. Key concepts such as “agency,” “subjectivity,” and “matriarchy” were redefined within a Qur'anic-Islamic framework and subsequently compared with the propositions advanced in the article.

Findings

The findings are organized across five domains of Lady Khadījah's agency as presented by Rahemtulla and Ababneh and evaluated in light of the Qur'an: - **Familial Agency:** The authors emphasize Lady Khadījah's expressions of affection, her provision of tranquility, motherhood, and her role as a *“maternal locus.”* These elements correspond with Qur'anic verses

concerning affection (*mawadda*) and mercy (*rahma*) between spouses and the elevated status of motherhood. However, characterizing the marital relationship as “*matriarchal*” and portraying the Prophet (peace be upon him and his household) as the dependent party conflicts with the Qur’anic model of justice-based reciprocity.

- **Social Agency:** Lady Khadījah’s supportive role in confronting the hostility of Quraysh aligns with the Qur’anic paradigm of women’s social agency, as exemplified by figures such as Maryam (peace be upon her) and the daughters of Shu‘ayb (peace be upon him). Nevertheless, reducing her status to that of the “*more powerful partner*” in a “*vertical*” and matriarchal relationship overlooks the spiritual and dialogical dimensions of the marital bond.

- **Doctrinal Agency:** The emphasis on Lady Khadījah as the first believer and as playing a role in affirming the Prophet (peace be upon him and his household) accords with the Qur’anic portrayal of believing women such as Āsiyah and Maryam (peace be upon them). However, the claim that Lady Khadījah or Waraqah ibn Nawfal resolved the Prophet’s alleged doubt concerning revelation is inconsistent with Qur’anic verses (e.g., Qur’an 53:11) and lacks reliable historical substantiation, as well as rational coherence.

- **Political Agency:** References to Lady Khadījah’s access to influential networks, her support for the emigrants to Abyssinia, and her solidarity during the Meccan boycott may be aligned with the Qur’anic model of women’s political agency, such as that of the Queen of Sheba and the women’s pledge of allegiance to the Prophet (peace be upon him and his household). However, this dimension remains underdeveloped in their analysis.

- **Economic Agency:** The portrayal of Lady Khadījah as a successful merchant and financial supporter of Islam corresponds with the Qur’anic recognition of women’s economic participation (e.g., Qur’an 4:32) and examples such as the daughters of Shu‘ayb. Yet, the excessive emphasis on wealth as a source of dominance or as generating the Prophet’s dependence constitutes a reductionist interpretation incompatible with the objectives of prophethood.

In sum, while the article positively acknowledges the active dimensions of Lady Khadījah’s character in ways consistent with the Qur’an, the introduction of imported concepts such as “*matriarchy*” and discourse analyses derived from postcolonial feminism results in the construction of an inauthentic and artificially framed image.

Conclusion

This study demonstrates that the reading advanced by Rahemtulla and Ababneh, despite its claim to offer an Islamic model, becomes entangled in an Orientalist duality. On the one hand, it critiques Western feminism in pursuit of indigenous empowerment; on the other, it employs conceptual frameworks derived from that same discourse - such as matriarchy and class-based power analysis - to interpret religious texts. This approach leads to the projection of modern categories onto early Islamic history and reduces a relationship founded upon affection and mercy to a power-centered dynamic. The primary inconsistency lies in disregarding the internal logic of revelation and the Qur'an's dignity-centered criteria in articulating women's agency.

خدیجه علیها السلام و الگوی کنشگری زنانه در قرآن (تحلیل انتقادی بر خوانش رحمت الله و ابابنه)

مرضیه محمص^۱، و زهرا بشارتی^۲ ✉

۱. دانشیار دانشکده هیات و ادیان، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران: m_mohases@sbu.ac.ir
۲. نویسنده مسئول، استادیار پژوهشکده مطالعات میان رشته ای قرآن دانشگاه شهیدبهشتی، تهران، ایران:

Z_besharati@sbu.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

هدف: این پژوهش با هدف تحلیل انتقادی خوانش رحمت الله و ابابنه از شخصیت خدیجه علیها السلام به عنوان الگوی کنشگری زنانه انجام شده است. هدف اصلی، تطبیق و ارزیابی دیدگاه‌های آنان با الگوی قرآنی کنشگری زنان و آشکارسازی بنیان‌های معرفت‌شناختی و روش‌شناختی شرق‌شناسانه در بازنمایی تاریخی خدیجه علیها السلام است.

روش: پژوهش حاضر با رویکرد میان‌رشته‌ای (قرآن و جامعه‌شناسی) و روش توصیفی-تحلیلی انجام شده است. داده‌ها از طریق مطالعه اسنادی و تحلیل محتوای مقاله رحمت الله و ابابنه (۲۰۲۱) و نیز آیات قرآن و تفاسیر مرتبط گردآوری و در چارچوب پنج‌گانه انتقادی (روش‌شناسی قرآنی، واکاوی مفهومی، ارزیابی تطبیقی، تحلیل گفتمان و سنجش همخوانی با وحی) مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته‌اند.

یافته‌ها: یافته‌ها نشان می‌دهد که خوانش مذکور در حوزه‌هایی همچون نقش حمایتگری خانوادگی، اجتماعی، اقتصادی و اعتقادی خدیجه علیها السلام با الگوی قرآنی همسو است. با این حال، طرح مفاهیمی چون «مادرسالاری» در توصیف رابطه خدیجه و پیامبر صلی الله علیه و آله و نیز تأکید بر نقش تعیین‌کننده خدیجه در شناسایی وحی، با منطق درونی قرآن و روایات معتبر ناسازگار است و ریشه در پیش‌فرض‌های فمینیستی و گفتمان شرق‌شناسانه دارد.

نتیجه‌گیری: الگوی پیشنهادی رحمت الله و ابابنه، با وجود برخورداری از نقاط مثبت، به دلیل وام‌گیری از چارچوب‌های نظری غربی و غفلت از معیارهای وحیانی، به بازتولید تصویری برساخته و غیربومی از خدیجه علیها السلام منجر می‌شود. این پژوهش ضرورت اتکای الگوهای اسلامی به قرآن و اجتناب از برون‌فکنی مفاهیم مدرن بر متون دینی را تأکید می‌کند.

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۸ شهریور ۱۴۰۴

تاریخ بازنگری:

۱۷ آبان ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش:

۱۶ آذر ۱۴۰۴

تاریخ انتشار:

۱۱ دی ۱۴۰۴

کلیدواژه‌ها:

نقد شرق‌شناسی،
خدیجه علیها السلام،
کنشگری زنانه،
فمینیسم
پسااستعماری،
قرآن،
مادرسالاری،
رحمت الله،
ابابنه.

استاد: محمص، مرضیه و بشارتی، زهرا (۱۴۰۴). خدیجه علیها السلام و الگوی کنشگری زنانه در قرآن (تحلیل انتقادی بر خوانش رحمت الله و ابابنه). قرآن‌پژوهی خاورشاسان، ۲۰ (۳۹)، ۱۱۳-۱۴۸. <https://doi.org/10.22034/jqopv.2025.20416.1418>

© نویسندگان.

ناشر: جامعة المصطفی العالمية.

مقدمه

همراه با تحول جوامع از حالت سنتی به مدرن و پیدایش جنبش‌های فمینیستی، رویکردی جدید از سوی برخی پژوهشگران و جامعه‌شناسان به شخصیت و کنشگری حضرت خدیجه علیها السلام، همسر گرامی پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله، شکل گرفته است. این رویکرد در پی بازخوانی شخصیت و کنش‌های ایشان در ارتباط با همسر و جامعه با استفاده از چارچوب‌های برابری طلبانه مدرن است.

از جمله پژوهشگرانی که از این منظر به بررسی کنشگری حضرت خدیجه علیها السلام پرداخته‌اند، دکتر شاداب رحمت‌الله، استاد ارشد مطالعات اسلامی در دانشکده الهیات دانشگاه ادینبرو، و همسر ایشان دکتر سارا ابابنه، مدرس روابط بین‌الملل در دانشکده مطالعات جامعه‌شناسی، سیاست و روابط بین‌الملل همان دانشگاه، هستند. دکتر رحمت‌الله دارای مدرک دکتری در اندیشه اسلامی معاصر از دانشگاه آکسفورد بوده و حوزه‌های پژوهشی او شامل جنسیت، الهیات رهایی‌بخش و مطالعات میان‌دینی است. وی در سال ۲۰۲۲ موفق به دریافت جایزه دانشگاه ادینبرو شده است. دکتر ابابنه نیز دکترای خود در رشته سیاست و روابط بین‌الملل را از دانشگاه آکسفورد اخذ کرده و در حوزه‌هایی مانند جنسیت، طبقه اجتماعی، خانواده و سیاست‌های ضداستعماری پژوهش نموده است. او آثاری در زمینه سکوت‌های فمینیستی غربی در قبال رخداد‌های فلسطین ارائه داده است. هرچند او و همسرش خود را فمینیست‌های مسلمان می‌دانند، کانون اصلی پژوهش‌های ابابنه نقد فمینیسم غربی و تأکید بر توانمندسازی بومی مسلمانان است.

ابابنه در یکی از آثار خود به‌طور متمرکز به مبانی و پیش‌فرض‌های نظری خویش پرداخته است. وی برای تبیین کنشگری زنان، از یک سو چارچوب‌های انتقادی و فمینیستی را به‌کار می‌گیرد تا نشان دهد چگونه دانش و قدرت، بازنمایی‌های مردسالارانه و سکوت تاریخی زنان را بازتولید کرده‌اند، و از سوی دیگر بر اعتبار تجربه‌های زیسته و دانش جسمانی زنان به‌عنوان منبعی مهم برای تولید معرفت تأکید دارد. در این چارچوب، احساسات و بدن نیز به‌عنوان عرصه‌هایی برای تولید معنا اهمیت می‌یابند. توجه به سکوت‌ها و شنیدن صداها سرکوب‌شده یا حاشیه‌نشین نیز بخش جدایی‌ناپذیر این مبانی است که در پیوند با متغیرهایی مانند نژاد، طبقه و ملیت فهمیده می‌شوند. رحمت‌الله نیز در آثار خود می‌کوشد زنان را از جایگاه مخاطب منفعل به سوژه‌های تولیدکننده دانش و کنشگرانی مؤثر در عرصه اجتماع ارتقا دهد (Ababneh, 2025, pp. 68–92).

ابانه در مقاله‌ای دیگر استدلال می‌کند که کنشگری سیاسی زنان می‌تواند به ابزاری برای توانمندسازی آنان تبدیل شود. او تأکید دارد که مشارکت سیاسی زنان صرفاً محدود به فعالیت‌های حزبی نیست، بلکه زندگی فردی، خانوادگی و اجتماعی آنان را نیز متحول می‌سازد. عامل کلیدی این دگرگونی، دستیابی به دانش اسلامی است که زنان در بستر فعالیت سیاسی کسب می‌کنند. این دانش به آنان امکان می‌دهد تا در سطح فردی اعتماد به نفس و هویت تازه‌ای بیابند، در خانواده جایگاه و نقشی مؤثرتر ایفا کنند و در عرصه اجتماعی حضوری فعال‌تر داشته باشند. بر این اساس، وی دانش عمیق اسلامی را محور اصلی فرایند توانمندسازی زنان مسلمان معرفی می‌کند.

رحمت‌الله نیز در کتابی با عنوان «از دریچه عدالت: مطالعه تطبیقی قرائت‌های آزادی‌خواهانه و زنانه از قرآن» بر این نکته تأکید می‌ورزد که خوانش‌های آزادی‌خواهانه و زنانه از قرآن، ظهور تفسیر موضوعی در اندیشه اسلامی معاصر را تسریع بخشیده و درکی نوین از فرایند هرمنوتیکی فهم قرآن ارائه می‌دهند. این رویکردها با تعامل مستقیم و بی‌واسطه با متن قرآن، گسستی تاریخی از روش‌های سنتی تفسیر ایجاد می‌کنند. چنین خوانشی مستلزم بررسی جامع و کل‌نگرانه تمامی قرآن برای درک موضوعاتی مشخص، از جمله جنسیت، است (Rahemtulla, 2013, pp. 20–35).

این زوج پژوهشی اخیراً مقاله‌ای با عنوان «بازخوانی ازدواج خدیجه علیها السلام و محمد صلی الله علیه و آله به‌عنوان الگویی اسلامی»^۱ در مجله «مطالعات فمینیستی»^۲ در دین» (اکتبر ۲۰۲۱) منتشر کرده‌اند. آن‌ها در این مقاله کوشیده‌اند با الگوسازی از شخصیت و کنش‌های حضرت خدیجه علیها السلام، الگویی متناسب با جوامع مدرن برای زنان مسلمان ارائه دهند و تاریخ زندگی ایشان را با رویکردی متفاوت بازسازی کنند. این الگوسازی با استفاده از روش تاریخی تبیین شده است.

نکته قابل توجه، جایگاه روش‌های تاریخی در مطالعات جنسیت است که مسیری تحولی را پیموده است. در منابع مرتبط با جنسیت و مطالعات زنان، در مرحله نخست تمرکز اصلی بر «تاریخ زنان» بود؛ پژوهشگرانی مانند لرنر با تکیه بر آرشیو و اسناد تاریخی کوشیدند حضور و تجربه زنان را در تاریخ بازیابی کنند و شکاف‌های ناشی از روایت‌های مردمحور را پر نمایند. این مرحله عمدتاً متکی بر روش‌های کلاسیک تاریخ‌نگاری مانند توثیق، تحلیل اسناد و بازسازی روایت بود. در مرحله دوم، با

1. Reclaiming Khadija's and Muhammad's marriage as an Islamic paradigm: Toward a new history of the Muslim present.

2. Journal of Feminist Studies in Religion.

شکل گیری تاریخ اجتماعی فمینیستی، توجه پژوهشگران به ساختارهای اجتماعی، اقتصادی و نهادی معطوف شد. آثاری همچون دیویداف بررسی کردند که چگونه روابط جنسیتی در بستر نهادهایی مانند خانواده و اجتماع شکل می گیرند. در این رویکرد، روش های تاریخی نه فقط ابزاری برای بازسازی گذشته، بلکه وسیله ای برای تحلیل فرایندهای تولید نابرابری جنسیتی تلقی می شد (Hall, Leonore, 1987, pp. 1850-1780).

تحول اساسی در مرحله سوم رخ داد، هنگامی که جنسیت به عنوان یک مقوله تحلیلی مطرح شد. اسکات در آثار خود استدلال کرد که جنسیت صرفاً موضوعی برای تاریخ نگاری نیست، بلکه چارچوبی مفهومی برای فهم روابط قدرت و تولید معناست. او با الهام از نظریه های تحلیل گفتمان پیشنهاد داد که مورخان باید به تحلیل زبان، گفتمان ها و سازوکارهای معرفتی بپردازند و نشان دهند چگونه مفاهیم جنسیتی در طول تاریخ ساخته و بازتولید شده اند (Scott, Joan Wallach, 1986, pp. 1053-1075).

به نظر می رسد اباننه و رحمت الله نیز با اتخاذ رویکرد تاریخی به واکاوی جنبه های مهمی از روایت حضرت خدیجه رضی الله عنها در سنت اسلامی پرداخته اند و بر ضرورت تلفیق روش های تاریخی کلاسیک و تحلیل های گفتمانی تأکید دارند. آن ها از یک سو به گردآوری و تحلیل دقیق شواهد تاریخی پرداخته اند و از سوی دیگر، این داده ها را در چارچوب مفاهیمی چون قدرت، دانش و گفتمان تحلیل کرده اند. البته تمرکز افراطی بر نسبی گرایی پست مدرن، ضرورت عرضه این دیدگاه ها بر قرآن کریم را دوچندان ساخته است.

آن ها بر این باورند که در جریان تاریخ نویسی، لحظات و روایت های تاریخی مشخصی خاموش و نامرئی مانده اند. به عنوان نمونه، به تاریخ جوامع مادرسالار اشاره می کنند که از روایت های تاریخی جهان مردسالار حذف شده اند. سپس استدلال می کنند که سکوت درباره برخی واقعیت های اجتماعی معاصر، به طور مستقیم با سکوت در روایت های تاریخی اسلامی مرتبط است. به عبارت دیگر، تأکید انحصاری بر برخی الگوهای ازدواج پیامبر صلی الله علیه و آله باعث می شود الگوهای کنونی غیراسلامی جلوه کنند. از این رو، آن ها با بررسی مثال حضرت خدیجه رضی الله عنها و رابطه ایشان با پیامبر صلی الله علیه و آله درصدد بازیابی رابطه ای هستند که در شکل دهی به روایت های هنجاری و تاریخ ازدواج اسلامی به شدت غایب بوده است.

با توجه به دغدغه نویسندگان مقاله مبنی بر الگوسازی از شخصیت حضرت خدیجه علیها السلام و بازبانی تاریخی کنشگری ایشان با رویکردی مدرن، ضروری است که رویکرد نگارندگان در بازنمایی این شخصیت، با الگوی کنشگری زنانه در قرآن تطبیق و تحلیل گردد.

بر این اساس، پژوهش حاضر با تکیه بر رویکردی میان‌رشته‌ای در حوزه قرآن و جامعه‌شناسی، به واکاوی مفهوم کنشگری (سوژگی) زنان در قرآن پرداخته و وجوه متنوع کنشگری حضرت خدیجه علیها السلام را استخراج می‌کند. سپس این یافته‌ها با الگوی اصیل قرآنی مقایسه شده و در نسبت با بازنمایی ارائه شده از سوی شاداب رحمت‌الله و سارا ابابنه، مورد ارزیابی انتقادی قرار می‌گیرد.

اهمیت این نقد صرفاً در بررسی هم‌سویی یا ناهم‌سازی دیدگاه‌های مذکور با آیات قرآن نیست، بلکه در آشکارسازی بنیان‌های معرفت‌شناختی و روش‌شناختی‌ای است که ریشه در سنت شرق‌شناسی معاصر دارد. این دو نویسنده، هرچند خود را «فمینیست مسلمان» می‌خوانند، در عمل از چارچوب‌های نظری برآمده از فمینیسم پسااستعماری و تحلیل گفتمان غربی بهره می‌برند؛ چارچوب‌هایی که تاریخ و متن اسلامی را در قالب مفاهیم مدرنی همچون «مادرسالاری» و «قدرت طبقاتی» بازصورت‌بندی می‌کنند. چنین برون‌فکنی مفهومی مصداق بارز بازتولید نگاه شرق‌شناسانه به «دیگری اسلامی» است که حتی با وجود رویکرد انتقادی نسبت به فمینیسم غربی، از منطق درونی متن وحیانی فاصله می‌گیرد.

پرسش کلیدی این تحقیق آن است که این بازنمایی تا چه حد در دام تصویری برساخته و غیربومی گرفتار آمده و چگونه نقد و تصحیح آن می‌تواند الگوی کنشگری زنانه مبتنی بر قرآن را در برابر قرائت‌های استشرافی معاصر بازسازی نماید.

پیشینه پژوهش

آثار گوناگونی تا کنون درباره شخصیت و زندگی حضرت خدیجه علیها السلام منتشر شده که عموماً به شرح زندگی و عملکرد ایشان پرداخته‌اند. به‌عنوان نمونه می‌توان به رساله دکتری با عنوان «نقش اقتصادی، اجتماعی و سیاسی حضرت خدیجه علیها السلام در گسترش اسلام» (۱۳۹۹) نوشته اسماعیل سخا اشاره کرد که رویکردی نسبتاً جامع به شخصیت و عملکرد ایشان دارد. آثار دیگری نیز با رویکردهای کلامی یا تاریخی درباره خدیجه علیها السلام نگاشته شده‌اند که تنها وجهی خاص از شخصیت یا زندگی او را بررسی نموده‌اند، مانند «نقش مجادلات کلامی معاصر در بازنمایی سیمای حضرت خدیجه علیها السلام»

نوشته سلطانی احمدی (۱۴۰۱) و «سنجش گزارش‌های تاریخ طبری از چگونگی ازدواج خدیجه علیها السلام و پیامبر صلی الله علیه و آله بر اساس روش نظریه بنیاد» به قلم هدیه تقوی (۱۴۰۱). همچنین مقاله‌ای با عنوان «بررسی و نقد آرای مستشرقان درباره زندگانی حضرت خدیجه علیها السلام» (۱۳۹۶) نوشته آرمان فروهی و همکاران، ضمن مرور دیدگاه‌های برخی مستشرقان درباره ازدواج خدیجه علیها السلام با پیامبر صلی الله علیه و آله، به تحلیل انتقادی نحوه مواجهه ایشان با بعثت پیامبر از منظر مستشرقان پرداخته است.

پیشینه آثار منتشر شده نشان می‌دهد که تاکنون ابعاد کنشگری حضرت خدیجه علیها السلام با رویکردی مدرن مورد واکاوی قرار نگرفته است. از این جهت، اثر رحمت‌الله و ابابنه و نیز پژوهش حاضر که به بررسی آن با رویکردی میان‌رشته‌ای (جامعه‌شناختی) و تطبیق با الگوهای قرآنی می‌پردازد، نوآورانه بوده و پیشینه‌ای مشابه ندارد.

نقطه تمایز این پژوهش در آن است که برای نخستین بار، بازنمایی شخصیت و کنشگری حضرت خدیجه علیها السلام در آثار معاصر، به‌ویژه رویکرد رحمت‌الله و ابابنه، در یک چارچوب پنج‌گانه انتقادی - شامل نقد روش‌شناسی قرآن‌محور، واکاوی مفهومی، ارزیابی تطبیقی، تحلیل گفتمان و سنجش همخوانی با بنیان‌های وحیانی - مورد بررسی نظام‌مند قرار می‌گیرد. در این رهیافت، نه‌تنها داده‌های تاریخی و روایی بازمینی می‌شوند، بلکه لایه‌های معنایی مفاهیمی همچون «مادرسالاری» با بافت قرآنی سنجدیده شده و پیامدهای نظری آن بر الگوی کنشگری زنانه تحلیل می‌گردد. بدین ترتیب، پژوهش حاضر با فراتر رفتن از رویکردهای صرفاً توصیفی یا تاریخی، الگوی خدیجه علیها السلام را در نسبت با معیارهای وحیانی بازسازی کرده و بدیلی بومی، مستند و استوار در برابر قرائت‌های متأثر از گفتمان‌های غربی ارائه می‌دهد.

الف. کنشگری خدیجه علیها السلام در آرای رحمت‌الله و ابابنه

کنشگری، عاملیت یا سوژگی یکی از مفاهیم محوری در مطالعات بین‌رشته‌ای، به‌ویژه در حوزه‌های فلسفه، جامعه‌شناسی و روان‌شناسی است (کریمی، ۱۳۹۸: ۸). سوژگی به درجه‌ای از تفکر و خودآگاهی نسبت به هویت اشاره دارد و همزمان الزام‌هایی بر چگونگی فهم ما از هویت تحمیل می‌کند. سوژگی در واقع همان رگه نقادانه‌ای است که ما را برمی‌انگیزد تا از منشأ هویت پرسش کنیم و بررسی نماییم که تا چه اندازه بر آن تأثیر و کنترل داریم (هال، ۱۳۹۶: ۱۹).

از منظر نظریه گفتمان، سوژه‌ها به مثابه موقعیت‌های سوژه درون یک سازمان گفتمانی در نظر گرفته می‌شوند. گفتمان‌ها همواره موقعیت‌هایی را برای افراد ایجاد می‌کنند تا آن‌ها را به عنوان سوژه اشغال نمایند (یورگنسن، ۱۳۹۳: ۷۹). بر این اساس، وجوه گوناگونی از کنشگری حضرت خدیجه علیها السلام را می‌توان در دیدگاه‌های رحمت‌الله و ابابنه شناسایی کرد که در این بخش از پژوهش استخراج و تفکیک شده است.

۱. کنشگری در امور خانوادگی

ویژگی‌های خاص ازدواج حضرت خدیجه علیها السلام با پیامبر صلی الله علیه و آله، از جمله پیشنهاد از سوی ایشان و پذیرش آن توسط پیامبر صلی الله علیه و آله، باید به عنوان نمودی از کنشگری خدیجه علیها السلام در امر ازدواج در نظر گرفته شود. نویسندگان به روایت ابن سعد اشاره کرده‌اند که در آن خدیجه علیها السلام شخصاً نزد پیامبر نمی‌رود، بلکه دوست صمیمی‌اش نفیسه را می‌فرستد تا از جانب او خواستگاری کند (Ibn Sa'd, 1995: 10). علاوه بر این، پس از پیشنهاد اولیه خدیجه علیها السلام، عموهای پیامبر نزد پدر یا عموی ایشان رفته و به صورت رسمی خواستگاری کردند (Ibn Ishāq, 1967: 83).

در دیدگاه رحمت‌الله و ابابنه، شخصیت خدیجه علیها السلام در زندگی خانوادگی با پیامبر صلی الله علیه و آله چنان برجسته توصیف شده که از ایشان به عنوان «همسر مورد علاقه» پیامبر یاد می‌کنند. از نگاه نویسندگان، در ماجرای وحی نیز این خدیجه علیها السلام است که به پیامبر صلی الله علیه و آله آرامش می‌بخشد: «ای پسرعمویم، شاد باش و دلت آرام، به خدا سوگند که این فرشته است و نه شیطان» (Ibn Ishāq, 1967: 107). آن‌ها سپس به مهرورزی میان آن دو اشاره می‌کنند: «این تبادل محبت و صمیمیت میان او و محمد نه تنها در کلمات، بلکه از طریق تماس جسمانی و نزدیکی فیزیکی نیز بیان شده است.»

نگارندگان همچنین خدیجه علیها السلام را شریک زناشویی قدرتمندتری می‌دانند: «خدیجه بی‌تردید شریک قوی‌تر در این رابطه عمودی بود و محمد از جهات بسیاری به او وابستگی داشت.» آن‌ها سپس با اشاره به یتیم بودن پیامبر صلی الله علیه و آله، نیاز مالی مکرر در زندگی ایشان را دلیل این وابستگی معرفی می‌کنند.

نکته دیگری که از دید نویسندگان، کنشگری خدیجه علیها السلام را در روابط خانوادگی نمایان می‌سازد، «مادرمکانی» (uxorilocal) بودن ازدواج ایشان است؛ به این معنا که پیامبر صلی الله علیه و آله به خانه خدیجه علیها السلام نقل مکان کرد و نه برعکس (Lings, 1983: 37). آن‌ها تأکید می‌کنند که این الگو در تقابل شدید با شیوه‌های معاصر در جوامع مسلمان (و حتی غیرمسلمان) قرار دارد که در آن‌ها ازدواج «پدرمکانی»

(patrilocal) به هنجاری مسلط و بی‌چون‌وچرا تبدیل شده است. در واقع، زندگی در خانه‌ای که توسط شوهر تهیه شده و متعلق به اوست، اغلب اساس حقوقی اطاعت زن از شوهر در قوانین خانواده بسیاری از کشورهای با اکثریت مسلمان شمرده می‌شود.

«مادری» نیز وجه دیگری از کنشگری خدیجه علیها السلام است که برای هیچ یک از همسران دیگر پیامبر صلی الله علیه و آله محقق نشد: «از میان همه ازدواج‌های محمد، خدیجه تنها همسری بود که فرزندان به دنیا آورد که زنده ماندند» (Lings, 1983: 296).

جدول ۱- کنشگری خانوادگی خدیجه (س) از منظر رحمت الله و ابابنه

پیشنهاد ازدواج به پیامبر و مورد قبول واقع شدن این پیشنهاد از سوی آن حضرت
همسر مورد علاقه پیامبر (ص) در میان سایر همسران آن حضرت
شریک قدرتمندتر در روابط زناشویی و عدم وابستگی به همسر
پایه اقتصادی خانواده (اشاره به مادر مکان بودن ازدواج و ثروتی که حمایتگر همسر بود)
اعطای حس امنیت به همسر و جلوگیری از آسیب‌هایی که آن حضرت را تهدید می‌کرد
توانایی فرزندان‌آوری (تنها همسر پیامبر (ص) که فرزندان زنده ماندند)
عشق ورزی و آرامش بخشی (تبادل محبت و صمیمیت و آرامش در ماجرای اولین وحی به پیامبر (ص))

بررسی قرآنی

جنس زن در قالب همسر، مادر و دختر در قرآن، در حیطه خانواده، کنش‌های متنوعی را ایفا نموده یا از سوی خداوند به عاملیت در جایگاه‌های مذکور فراخوانده شده است. در بیانات قرآنی، کنشگری زنان با عشق‌ورزی و آرامش‌بخشی به همسر تجلی می‌یابد: ﴿وَجَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا لِيَسْكُنَ إِلَيْهَا﴾ (اعراف: ۱۸۹) و در راستای برقراری مودت و رحمت میان زوجین: ﴿خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً﴾ (روم: ۲۱). این عاملیت مودت‌بخش و رحمانی باید به صورت متقابل بین زوجین برقرار باشد، به گونه‌ای که هر دو به یکدیگر آرامش یابند؛ نکته‌ای که در تفاسیر قرآن نیز بر آن تأکید شده است (مغنیه، ۱۴۲۴: ۳/۴۳۴؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۸/۴۷۰؛ طباطبایی، ۱۳۹۰: ۶/۱۶۶؛ میبیدی، ۱۳۷۱: ۳/۸۱۳؛ ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸: ۱۰/۲۵۰).

خداوند کنشگری مادران را نیز با اشاره به فرایند حمل، شیردهی و تحمل رنج‌های گوناگون مورد توجه قرار داده است: «حَمَلَتْهُ أُمُّهُ وَهْنًا عَلَيَّ وَهْنِي» (لقمان: ۱۴). مادرانگی در داستان مادر موسی علیه السلام به وضوح ظهور یافته که در آن کنش‌های روایت حول شخصیت مادر متمرکز است: «وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمِّ مُوسَىٰ أَنْ أَرْضِعِيهِ فَإِذَا خِفْتِ عَلَيْهِ فَأَلْقِيهِ فِي الْيَمِّ» (قصص: ۷). وحی به این مادر — حتی اگر در زمره الهامات به‌شمار آید، چنان‌که برخی مفسران اشاره کرده‌اند (طباطبائی، ۱۳۷۲: ۱۰/۱۶؛ یحیی بن سلام، ۱۴۲۵: ۵۷۹/۲؛ سمرقندی، ۱۴۱۶: ۵۹۹/۲؛ ابن عطیه آندلسی، ۱۴۲۲: ۲۷۶/۴) — خطایی مستقیم از جانب خداوند به جنس زن برای کنشگری است و از اهمیتی ویژه برخوردار می‌باشد. تسلط مادر بر بدن خویش و کنترل احساسات و عواطف در اجرای محتوای وحی نیز وجه دیگری از کنشگری زنانه در قرآن است.

خداوند در قالب داستان دختران شعیب علیهم السلام، شخصیتی مستقل از دختران در محیط خانواده به نمایش گذاشته است؛ آن‌گاه که آنان موسی علیه السلام را نزد پدر آورده و ضمن درخواست دستمزد برای وی، پیشنهاد استخدام او از سوی یکی از ایشان مطرح می‌شود و مورد پذیرش پدر قرار می‌گیرد: «قَالَتْ إِحْدَاهُمَا يَا أَبَتِ اسْتَأْجِرْهُ ...» (قصص: ۲۶). اعتماد پدر به سوژگی دختران درون خانواده می‌تواند نتیجه تربیت شایسته فرزندان توسط پدری باشد که خود پیامبری الهی است.

رویکردهای مثبت نویسندگان در اشاره به جایگاه همسری و مادری خدیجه علیها السلام با گزاره‌های قرآنی درباره ضرورت تبادل مودت و رحمت میان همسران و جایگاه والای مادران هم‌سو است. افزون بر این، در ارتباط با «مادر مکانی» بودن این ازدواج نیز مخالفتی در متن قرآن دیده نمی‌شود. این در حالی است که تأکید نگارندگان بر رویکرد مادرسالارانه در روابط خدیجه علیها السلام با همسر — به دلیل قدرت و نفوذ اجتماعی و اقتصادی بالای ایشان — با رویکرد عدالت‌محور در روابط همسران مبتنی بر مودت و رحمت در قرآن، و نیز با الگوی کنشگری شخصیت‌های زن قرآنی که در جدول ۲ ارائه شد، هم‌خوانی ندارد.

جدول ۲- کنشگری زنان در خانواده

عشق ورزی و آرامش بخشی به همسر
برقراری مودت و رحمت میان زوجین (متقابل)
فرآیند حمل و شیر دادن فرزند
تحمل رنج‌های فراوان در فرآیند مادر شدن (رنج‌های متنوع یا رنج روی رنج)
تسلط بر بدن و افکار و احساسات در امر مادری (مادر موسی (ع))
مشورت دادن دختران (جنس مونث) به پدر
استقلال شخصیت دختران و بها دادن به اقدامات منطقی ایشان

۲. کنشگری در امور اجتماعی

کنشگری فرهنگی-اجتماعی حضرت خدیجه علیها السلام از نگاه نویسندگان چنان برجسته تصویر شده که رویکردی مادرسالارانه را در ارتباط ایشان با پیامبر صلی الله علیه و آله ترسیم می‌کند. به بیان دیگر، در دیدگاه آنان این موقعیت و طبقه اجتماعی فردی مانند خدیجه علیها السلام است که در روابط با دیگران به او قدرت می‌بخشد. آنان با استناد به ادعای سیمون دوبوار که «زن زاده نمی‌شود، بلکه زن می‌شود» (De Beauvoir, 1989: 267)، مردانگی را نیز محصول فرایند اجتماعی شدن می‌دانند. سپس نتیجه می‌گیرند که مردانگی مقوله‌ای ثابت و فراتاریخی نیست و همان‌گونه که مردانگی با زمینه‌های بافتی تغییر می‌کند، ساختارهای هژمونیک و متعاقباً جایگاه زیردست نیز دگرگون می‌شوند. آن‌ها در ادامه، تفسیرهای خاصی از دین را حامی مردسالاری دانسته که از سنین پایین، ذهنیت پسران را تحت تأثیر قرار می‌دهد و بر این نکته تأکید می‌ورزند که در مقابل چنین نگرشی، دین می‌تواند مردانگی را در قالب عملکردی برابری خواهانه بازتعریف کند.

نویسندگان، علیرغم تأکید بر رویکرد برابرنگر قرآن به زن و مرد، پا را فراتر نهاده و از خدیجه علیها السلام در رابطه با پیامبر صلی الله علیه و آله به عنوان «شریک قدرتمندتر» یاد می‌کنند: «ما ادعا نمی‌کنیم که رابطه محمد و خدیجه رابطه‌ای برابری طلبانه بوده است؛ چنین نبوده است. خدیجه بی‌تردید شریک قدرتمندتر در این رابطه عمودی بود و محمد از جنبه‌های بسیاری به او وابسته بود. در مثال آن‌ها، ما با رابطه‌ای غیرپدرسالار و درواقع به شدت مادرسالار در عرصه قدرت روبرو هستیم.»

برجسته‌سازی جایگاه زنان با الهام از نگاه اسلامی در آثار خاورشناسان معاصر نیز فراوان دیده می‌شود. از این منظر، با خوانشی مادرسالارانه، زنان به عنوان حاملان اصلی وعده و تحقق امر الهی معرفی می‌شوند. به‌عنوان مثال، چلیک در مقاله «از مریام تا مریم: یک نسب مسیحایی در قرآن» بر این باور است که آیات ۳۳ تا ۳۵ سوره آل عمران در حقیقت به خانواده عمران (پدر موسی و هارون) و همسرش یوکابد اشاره دارد. یوکابد که در بندگی بنی اسرائیل به سر می‌برد، از خداوند فرزندی آزادی‌بخش می‌طلبد؛ خداوند نخست میریام را به او می‌بخشد و تحقق کامل این دعا را در نسل بعد، با تولد مریم علیها السلام، محقق می‌سازد. بدین ترتیب، بر نقش مادر به عنوان واسطه دریافت وحی و نقطه آغاز تحقق وعده الهی تأکید ویژه‌ای می‌شود (Çelik, 2022, pp. 33–35).

نویسندگان نیز در مقالات «مریم و عیسی، متعادل‌کننده پدرسالاری کتاب مقدس» و «تصویر مریم در حال مجادله با عیسی» بر همین مبنا استدلال می‌کند که خطاب «ای خواهر هارون» در پایان

داستان مریم در سوره مریم، در واقع بازتاب همان توازی با میریام است. این امر نه تنها پیوندی میان سرگذشت موسی (علیه السلام) و هارون (علیه السلام) با مریم (علیه السلام) و عیسی (علیه السلام) برقرار می‌سازد، بلکه جایگاه مریم (علیه السلام) را به عنوان نمادی الهیاتی برجسته کرده، او را هم‌سنگ معبد اورشلیم و کارکرد آیینی آن می‌شمرد (Neuwirth, 2005, pp. 231–260; 2009, pp. 383–416).

رحمت‌الله و ابابنه حضرت خدیجه (علیه السلام) را به سبب کنشگری‌های گسترده‌اش، صاحب سرمایه‌ای اجتماعی افزون بر سرمایه عظیم مادی می‌دانند و بر این باورند که جایگاه طبقاتی را نمی‌توان صرفاً به ابعاد مالی و اقتصادی تقلیل داد. سرمایه اجتماعی (شامل احترام، ارزشمندی در دید دیگران، دسترسی به حلقه‌ها و فضاها (خاص) بخش مهمی از امتیاز طبقاتی است و این دقیقاً همان چیزی است که خدیجه (علیه السلام) برای دفاع از دین خود فدا کرد. افزون بر این، تغییر از یک زندگی راحت و لذت‌بخش پیش از ازدواج، به شرایط دشوار مواجهه با آزار و هجمه دشمنان اسلام، سبب شد که تقریباً تمامی دوستانش - به جز تعداد انگشت‌شماری - او را فریب‌خورده بپندارند (Kahn, 2010, pp. 25-42). این گذار نیز نمی‌توانسته آسان باشد.

بررسی قرآنی

عاملیت اجتماعی زنان در آیات قرآن به اشکال متنوعی مورد توجه قرار گرفته است. شخصیت حضرت مریم (علیه السلام) در قرآن، افزون بر برخورداری از ویژگی‌های برجسته اعتقادی، اخلاقی و عبادی، به

جدول ۳ - کنشگری فرهنگی - اجتماعی خدیجه (س) از منظر رحمت‌الله و ابابنه

نقش حمایتگری در جامعه افزون بر حضور و فعالیت اجتماعی
رویکرد فرهنگی مادرسالار در روابط با همسر و دیگران به دلیل قدرت و نفوذ اجتماعی
سرمایه اجتماعی (داشتن احترام، بالارزش و مهم در نظر گرفته شدن)
دسترس به حلقه‌ها و فضاها (خاص اجتماعی) داشتن (نفوذ اجتماعی)
تغییر از یک زندگی اجتماعی راحت و در اوج احترام به «فریب‌خورده شناخته شدن توسط تمامی مگر تعداد انگشت‌شماری از دوستان»

حضور در جمع نمازگزارانی فراخوانده می‌شود که تا آن زمان زنی در میان خود ندیده‌اند: ﴿... اِذْ كُنِيَ مَعَ الرَّاٰكِعِيْنَ﴾ (آل عمران: ۴۳). مفسران منظور از رکوع مریم با رکوع کنندگان را امر به همراهی با دیگران در عبادت یا شرکت در نماز جماعت دانسته‌اند (عاملی، ۱۳۶۰: ۷۲/۲؛ مکارم شیرازی،

۱۳۷۱: ۵۴۳/۲؛ صادقی تهرانی، بی تا، ۱۳۲/۵؛ جعفری، ۱۳۷۶: ۱۲۲/۲). از این رو، حضور زنان در اجتماعات عبادی و حتی در جمع‌های مختلط، به شرطی که همچون مریم علیها السلام متخلق به اخلاق الهی باشند، مورد تأیید است (قرآتی، ۱۳۸۸: ۵۱۱/۱).

سوژگی اجتماعی مریم علیها السلام همچنین با حضور ایشان در میان مردم و انتخاب سکوت برای ابراز موضعی معنوی تجلی یافته است: «... إِنِّي نَذَرْتُ لِلرَّحْمَنِ صَوْمًا فَلَنْ أُكَلِّمَ الْيَوْمَ إِنْسِيًّا» (مریم: ۲۶). این کنش را می‌توان نوعی مواجهه نرم و آگاهانه با جامعه دانست که از آن به «کنشگری خاموش اجتماعی» تعبیر می‌شود.

دختران شعیب علیهم السلام نیز حضوری فعال در عرصه اجتماعی داشتند و علی‌رغم موانع موجود، موقعیت خویش را تثبیت کردند (رضایی هفتادار، راجی، شهیدی، ۱۴۰۲: ۱۸۸-۱۹۰). در بخشی از داستان، به شرایط نامساعد و فضای مردانه حاکم بر اطراف چاه آب اشاره شده است؛ با این حال، آنان تسلیم نشده و صبورانه منتظر فراهم شدن فرصت مناسب می‌مانند: «... قَالَتَا لَا نَسْقِي حَتَّى يُصْدِرَ الرِّعَاءُ...» (قصص: ۲۳).

بر این اساس، قرآن کریم حضور فعال و آگاهانه زنان در عرصه اجتماع را در قالب‌های گوناگون به تصویر کشیده و الگوهایی ماندگار از کنشگری اجتماعی ایشان ارائه نموده است.

رحمت‌الله و لباننه، خدیجه علیها السلام را عنصری بیوا و فعال و حمایتگر در عرصه اجتماع و مواجهه او با هجمه‌های مخالفان و مصائب فراوان را ستودند. کنش‌های مذکور با عاملیت شخصیت‌هایی مثل مریم علیها السلام و دختران شعیب علیهم السلام که در جدول ۴ مشهود است، هم‌سو می‌نماید. در مقابل، رویکرد مدرسالاردر روابط با همسر به دلیل قدرت و نفوذ اجتماعی و اقتصادی بالای خدیجه علیها السلام رویکردی منفی و با کنشگری عدالت‌ورز و مودت‌محور همسران در قرآن که در جدول ۲ ارائه شد، ناهم‌سو است.

جدول ۴- کنشگری فرهنگی- اجتماعی زنان در قرآن

حضور و فعالیت موثر در اجتماع با رعایت عفاف و پاکدامنی
مواجهه نرم و خاموش با جامعه (حضور در اجتماع و کنشگری همراه با سکوت در برابر هجمه‌های مخالفان)
عدم تسلیم در برابر موانع و ناسازگاری‌های جامعه با کنشگری فعالانه

۳. کنشگری در امور اعتقادی

رحمت‌الله و ابابنه به کنشگری حضرت خدیجه علیها السلام در تسلی بخشی به پیامبر صلی الله علیه و آله هنگام نخستین تجربه وحی اشاره می‌کنند: «ابن اسحاق نقل می‌کند که خدیجه پس از شنیدن آنچه پیامبر در غار حرا گذرانده بود، گفت: “شاد باش، ای پسرعموی من، و دلت آرام! سوگند به آن که جان خدیجه در دست اوست، من همواره امید داشتم که تو پیامبر این مردم باشی”» (Ibn Ishāq, 1967: 107).
 آن‌ها سپس به دیدار خدیجه با پسرعمویش، ورقه بن نوفل — که فردی مسیحی و آشنا با کتاب‌های آسمانی بود — اشاره می‌کنند. در این ملاقات، خدیجه با ورقه مشورت کرد و او بی‌درنگ نبوت پیامبر صلی الله علیه و آله را تأیید نمود (Al-Ṭabarī, 1988: 68؛ Ibn Kathīr, 1998: 279).

نویسندگان وجه دیگری از کنشگری خدیجه علیها السلام را در همان لحظات نخستین وحی، استدلال‌های ایشان برای اطمینان بخشی به پیامبر صلی الله علیه و آله و تأکید بر این که او پیامبری راستین است، می‌دانند (Ibn Ishāq, 1967: 107). آن‌ها همچنین بر این نکته تأکید می‌ورزند که خدیجه علیها السلام از سوی تمام مسلمانان به عنوان نخستین مسلمان و نخستین کسی که به پیامبری حضرت محمد صلی الله علیه و آله ایمان آورد، مورد تجلیل قرار گرفته است (Lings, 1983: 47).

نگارندگان برای بزرگداشت سوژگی اعتقادی خدیجه علیها السلام به متون روایی استناد می‌کنند که جایگاه ممتاز او را به عنوان مؤمنی والامقام تقدیس می‌کنند: «در مجموعه‌های حدیثی صحیح بخاری و صحیح مسلم گزارش‌هایی وجود دارد که در آن‌ها به خدیجه علیها السلام قصری در بهشت وعده داده شده است. همچنین در سنت‌های تفسیری و قصص الانبیاء، خدیجه علیها السلام به عنوان یکی از چهار زن برتر جهان، در کنار فاطمه علیها السلام دخترش، مریم علیها السلام مادر عیسی علیه السلام و آسیه همسر فرعون، ستایش شده است» (Stowasser, 2003, pp. 80–81).

جدول ۵- کنشگری اعتقادی خدیجه (س) از منظر رحمت‌الله و ابابنه

اعتقاد به رسالت نبوی پیامبر (ص) و اولین فرد ایمان آورنده به دعوت آن حضرت
تسلی دادن به پیامبر (ص) و استدلال کردن برای آن حضرت درباره صحت وحی الهی و فرشته بودن جبرئیل
تأیید گرفتن از ورقه بن نوفل (مسیحی) برای اثبات پیامبری حضرت محمد (ص) و اطمینان دادن به آن حضرت درباره وحی و رسالت خویش
یکی از چهار زن برتر جهان در ایمان و وعده اعطای قصری در بهشت به او

بررسی قرآنی

عاملیت اعتقادی در قرآن برای شخصیت‌هایی همچون مریم علیها السلام، آسیه علیها السلام و مادر موسی علیها السلام به روشنی ترسیم شده است. مریم علیها السلام و آسیه علیها السلام دو چهره‌ای هستند که قرآن آنان را به عنوان الگوی ایمان برای همه زنان و مردان معرفی می‌کند: ﴿وَضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا لِلَّذِينَ آمَنُوا امْرَأَتَ فِرْعَوْنَ... وَمَرْيَمَ ابْنَتَ عِمْرَانَ...﴾ (تحریم: ۱۱-۱۲). آسیه علیها السلام شخصیتی است که در نهایت با تحمل شکنجه و شهادت، فاعلیت ایمانی خویش را به ظهور می‌رساند.

عاملیت اعتقادی مریم علیها السلام نیز با توجه به آیه ﴿... كَلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ وَجَدَ عِنْدَهَا رِزْقًا قَالَ يَا مَرْيَمُ أَنَّى لَكِ هَذَا قَالَتْ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ﴾ (آل عمران: ۳۷) مورد توجه قرار گرفته است. مطابق این آیه، مریم علیها السلام در جایگاهی فراتر از یک پیامبر الهی قرار گرفته و به عنوان گیرنده رزق الهی معرفی شده است.

نمونه دیگری از عاملیت اعتقادی زنان در قرآن، مادر موسی علیها السلام است که پیشتر به کنشگری او در حوزه خانواده اشاره شد. عاملیت اعتقادی او در آنجاست که به ندای الهی پاسخ مثبت می‌دهد و در دو راهی اطاعت از فرمان پروردگار (انداختن فرزند در رود) و تمایلات مادرانه (نگهداری فرزند) قرار می‌گیرد؛ او با ایمانی راسخ و توکل بر خداوند، سوژگی مادرانه خویش را در مسیر اطاعت از وحی به ظهور می‌رساند.

از دیگر نمونه‌های کنشگری اعتقادی زنان در قرآن می‌توان به رفتار عقیقانه دختران شعیب علیهم السلام در مواجهه با حضرت موسی علیه السلام اشاره کرد: ﴿فَجَاءَتْهُ إِخْدَاهُمَا تَمْشِي عَلَى اسْتِحْيَاءٍ﴾ (قصص: ۲۵). اگرچه عفاف در فطرت انسان نهفته است، اما در غیاب باوری استوار به مبدأ هستی، انحراف و غفلت از این موهبت الهی ممکن می‌شود. از این رو، عفاف دختران شعیب علیهم السلام را نیز می‌توان نمونه‌ای برجسته از عاملیت اعتقادی زنان در قرآن دانست.

جدول ۶- کنشگری زنان در اعتقادات

امکان نیل به درجات بالای ایمانی و اعتقادی برای زنان
الگوسازی از زنان در ایمان و کفر برای همه زنان و مردان
گزینش ایمان بر شرک تا پای جان
امکان کنشگری اعتقادی و عبادی جنس زن حتی بالاتر از پیامبری الهی (زکریا)
ترجیح ایمان و اعتماد به خدا بر عواطف مادری
رفتار عقیقانه (نشأت گرفته از اعتقاد به خداوند) در مقابل نامحرم

رویکرد مثبت نویسندگان در بازنمایی کنشگری اعتقادی حضرت خدیجه علیها السلام، بر ایمان استوار ایشان به رسالت نبوی پیامبر صلی الله علیه و آله تأکید دارد که با کنشگری ایمان‌ورزانه شخصیت‌هایی همچون مریم علیها السلام و آسیه علیها السلام هم‌سو است.

در مقابل، با توجه به آیه «مَا كَذَبَ الْفُؤَادُ مَا رَأَىٰ» (نجم: ۱۱) - که دلالت دارد قلب پیامبر صلی الله علیه و آله آنچه را دید تکذیب نکرد - نیازی به تأیید و شناساندن وحی از سوی خدیجه علیها السلام نبوده است. همچنین از امام صادق علیه السلام نقل شده: «به‌راستی خداوند هرگاه بنده‌ای را به رسالت برمی‌گزیند، آرامش و وقار خویش را بر او فرو می‌فرستد؛ به گونه‌ای که آنچه از جانب خداوند عزوجل بر او نازل می‌گردد، همانند چیزی است که با چشم خود می‌بیند» (عیاشی، ۱۳۸۰: ۲۰۱/۲).

چنان‌که روشن است، تصور ناآگاهی پیامبر صلی الله علیه و آله از وحی و نیاز به اعلام و تأیید آن توسط دیگری، با مبانی قرآنی، عقلی و روایی سازگاری ندارد.

۴. کنشگری در امور سیاسی

سخن از کنشگری سیاسی حضرت خدیجه علیها السلام در آثار رحمت‌الله و ابابنه به‌ندرت و عمدتاً در قالب اشاره‌هایی گذرا دیده می‌شود. آنان باور دارند که جایگاه طبقاتی را نمی‌توان صرفاً به ابعاد مالی و اقتصادی محدود کرد، بلکه عواملی مانند دسترسی به حلقه‌ها و فضاها خاص - که بخش مهمی از امتیاز طبقاتی محسوب می‌شود - نیز باید مورد توجه قرار گیرد. این همان سرمایه‌ای بود که خدیجه علیها السلام آن را در راه دین خود فدا کرد. به بیان دیگر، نفوذ ایشان در این فضاها و شبکه‌های ویژه، به او قدرتی سیاسی بخشیده بود که می‌توانست از آن برای پیشبرد اهداف دینی بهره‌گیرد.

از دید نویسندگان، همین قدرت سیاسی بود که به خدیجه علیها السلام امکان داد تا از نظر اقتصادی مسلمانان تحت ستمی را که به حبشه گریخته بودند، تجهیز و حمایت کند. تأمین کاروان‌های مهاجران، علاوه بر جنبه‌های بشردوستانه، مبارزه‌ای معکوس با حاکمان و اشراف قریش محسوب می‌شد. آنان همچنین به همراهی خدیجه علیها السلام با پیامبر صلی الله علیه و آله در دوره تحریم شعب ابی‌طالب - علیرغم مصائب فراوان و سرانجام جان‌باختن ایشان در این راه - اشاره کرده و می‌نویسند: «دست‌کم به لحاظ کلامی؛ و در واقع، ممکن است تحریم مکه علاوه بر ایجاد مشکلات اقتصادی و اجتماعی برای خدیجه، به طرزی مرگبار به سلامت جسمانی و رفاه او در سال‌های پایانی عمرش آسیب جدی وارد کرده باشد» (Razwy, 1990: 122; Kahn, 2010, pp. 25-42). آنان خاطر نشان می‌کنند: «با این حال، خدیجه (همراه با عموی محبوب پیامبر، ابوطالب) در پایان دوره تحریم مکه در سال ۶۱۹ میلادی درگذشت و به همین دلیل، آن سال به «سال اندوه» (عام‌الحزن) معروف شد.»

جدول ۷- کنشگری سیاسی خدیجه(س) از منظر رحمت الله و ابابنه

دسترسی به حلقه ها و فضاهای خاص داشتن که نفوذ سیاسی ایشان را به عنوان همسر حاکم جامعه اسلامی قوت می بخشید.
همراهی با پیامبر(ص) در تحریم مکه با وجود مصائب فراوان و جان باختن در این راه حمایت از مسلمانانی که از شدت فشارهای حاکمان و اشراف به حبشه گریخته بودند

بررسی قرآنی

کنشگری سیاسی زنان در قرآن، در قالب حکمرانی که بالاترین منصب سیاسی است، به تصویر کشیده شده است. در بخشی از قصه سلیمان نبی آمده است: هدهد نزد سلیمان از شکوه حکمرانی زنی حکایت می کند: «إِنِّي وَجَدْتُ امْرَأَةً تَمْلِكُهُمْ وَأُوتِيَتْ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ وَ لَهَا عَرْشٌ عَظِيمٌ»: ضمیر در «تملکهم» به اهل سبا و توابع آن بر می گردد و جمله: «وَأُوتِيَتْ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ» وصف وسعت مملکت و عظمت سلطنت آن زن است و همین خود قرینه است بر این که منظور از «کل شیء» در آیه هر چیزی است که سلطنت عظیم محتاج به داشتن آنها است (طباطبائی، ۱۳۳۴: ۵۰۶/۱۵). قرآن زن را در هیئت ملکه سبا چنان انسانی به نمایش می گذارد که بر عقل خویش مسلط است و تحت تأثیر عاطفه اش قرار نمی گیرد، زیرا مسئولیتش به او امکان برابر کردن تجربه و تقویت عقلش و غلبه بر احساساتش را داده است، تا بدان پایه که بر مردانی فرمان می راند که در وجود او شخصیت عاقل و توانمند بر اداره امور خود دیده اند (فضل اله، ۱۴۱۹: ۴۵۸). از دیگر نمونه های عاملیت سیاسی زنان شخصیت آسیه است که در آیه: «وَصَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا لِلَّذِينَ آمَنُوا امْرَأَتَ فِرْعَوْنَ إِذْ قَالَتْ رَبِّ ابْنِ لِي عِنْدَكَ بَيْتًا فِي الْجَنَّةِ» (تحریم: ۱۱) تکریم شده است. در روزگار پادشاهی فرعون که ملکه (همسر پادشاه) از مقامات سیاسی عصر خویش محسوب می شد، آسیه را بایست از شخصیت های تراز اول دربار فرعون برشمرد که به عنوان ملکه در آن عصر سوژگی سیاسی- اجتماعی نیز داشته است. وقتی آسیه به خدای یکتا ایمان می آورد، یعنی شخصیت سیاسی ملکه، نظام حاکم را که بر پایه طاغوت بنا شده بود، به چالش کشیده است. عاملیت سیاسی زنان در قالب بیعت با پیامبر ﷺ به عنوان حاکم جامعه اسلامی در قرآن مورد تأکید قرار گرفته است: «يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ

۱. «و برای کسانی که ایمان آورده اند، خدا همسر فرعون را مثل آورده، آن گاه که گفت: «پروردگارا، پیش خود در بهشت خانه ای برام بساز.»

إِذَا جَاءَكَ الْمُؤْمِنَاتُ يَبَايِعُنَكَ... قَبَايِعُهُنَّ» (ممتحنه: ۱۲) می‌فرماید: «ای پیامبر! هنگامی که زنان با ایمان نزد تو آمدند تا با تو بیعت کنند... پس با آنان بیعت کن» در شأن نزول این آیه آورده اند: «هنگامی که رسول خدا ﷺ مکه را فتح کردند، زنان آمدند و با او بیعت کردند. سپس این آیه نازل شد و شروطی را برایشان قرار داد.» در منابع شیعی کیفیت این بیعت را علاوه بر کلام با قدحی از آب بیان نمودند (بحرانی، ۱۴۱۵: ۳۵۸/۵؛ عروسی حویزی، ۱۴۱۵: ۳۰۷/۵؛ قمی مشهدی، ۱۳۶۸: ۲۱۳/۱۳؛ جزایری، ۱۳۸۸: ۱۱۳/۵). بر این پایه زن از منظر اسلام، موجودی مستقل، با اراده، انتخابگر و شخصیت مستقل و تأثیرگذار حتی در حوزه سیاست و حکمرانی است.

جدول ۸- کنشگری زنان در سیاست

امکان حکمرانی موفق زنان مانند حکمرانی ملکه سبا
الگوسازی مبارزه زنان با طاغوت و ظلم در قالب ملکه (شخصیت دوم کشور)
مشارکت تمامی زنان در بیعت با پیامبر یا رهبر جامعه اسلامی

کنشگری سیاسی خدیجه رضی الله عنها در آرای نگارندگان بسیار اندک بوده و عدم توجه به این نوع سوزگی محل تامل است لکن اشاراتی که به مواردی مانند دسترسی خدیجه رضی الله عنها به حلقه‌ها و فضاهای خاص (طبقات خاص اجتماعی) و حمایت از مسلمانان در مقابل قدرتمندان جامعه و نیز همراهی خاموش و آرام با پیامبر صلی الله علیه و آله در هنگام تحریم مکه با عاملیت شخصیت‌هایی مانند مریم، ملکه سبا و آسیه هم‌سو است.

۵. کنشگری در امور اقتصادی

کنشگری اقتصادی حضرت خدیجه رضی الله عنها همان‌گونه که در منابع گوناگون تاریخی مورد توجه قرار گرفته، در دیدگاه رحمت‌الله و ابابنه نیز بازتاب یافته است. آنان با استناد به منابع سیره‌ای متقدم می‌نویسند: «منابع اولیه سیره نشان می‌دهند که خدیجه تاجری قدرتمند و محترم بود. او کارفرمای محمد صلی الله علیه و آله بوده و وی را برای مدیریت کاروان تجاری خود به سوریه اعزام می‌کرد» (Ibn Ishāq, 1967: 82). همچنین با اشاره به گزارشی از ابن‌سعد می‌افزایند: «کاروان تجاری خدیجه با کاروان قبیله قریش برابری می‌کرد» (Ibn Sa'd, 1995: 10).

نویسندگان چگونگی شکل‌گیری این ثروت را بر پایه دیدگاه پژوهشگران معاصر چنین شرح داده‌اند: او بنیان تجاری خود را از پدرش خویلد بن اسد به ارث برد و سپس با بهره‌گیری از مهارت‌های کارآفرینانه‌اش، کسب‌وکار را به‌شکل چشمگیری گسترش داد (Ali, 2008, pp. 53–63); (Razwy, 1990, pp. 6–8). آنان خدیجه (ع) را نه تنها منبعی حیاتی برای حمایت عاطفی پیامبر (ص)، بلکه حامی اقتصادی مهمی در سال‌های نخستین اسلام تا زمان رحلتش در سال ۶۱۹ میلادی می‌دانند. سپس تأکید می‌کنند که خدیجه (ع) نقشی کلیدی در تأمین غذا، پناهگاه و کمک‌های مالی ایفا کرد، به‌ویژه هنگامی که قریش مسلمانان را تحریم کرد تا پیام توحیدی پیامبر (ص) را سرکوب نماید (Razwy, 1990, pp. 130–131).

همچنین به حمایت مالی ایشان از مسلمانانی که به حبشه هجرت کردند اشاره شده است: «چه کسی کاروان‌های آنان را تجهیز و هزینه‌های سفرشان را پرداخت کرد؟ هرچند مورخان پاسخی صریح به این پرسش نداده‌اند، اما به احتمال زیاد خدیجه کاروان‌ها را آماده کرده و مهاجرت را تأمین مالی نمود» (Razwy, 1990: 138). نویسندگان در تجلیل از کنشگری اقتصادی خدیجه (ع) و فداکاری مادی او در راه اسلام می‌نویسند: «ما به‌درستی از عظمت فداکاری خدیجه برای اسلام قدردانی نکرده‌ایم؛ او نه تنها ثروتش را در خدمت به دین به کار گرفت، بلکه آن را از دست داد» (Ahmed, 1992: 48).

جدول ۹- کنشگری اقتصادی خدیجه (س) از منظر رحمت الله و ابابنه

تاجر بسیار موفق و ثروتمند (کاروان تجاری او برابر با کاروان قریش بود)
کارآفرین شناخته شده در جامعه و کارفرمای حضرت محمد (ص)
حمایت اقتصادی از مسلمانان با فراهم کردن غذا، پناهگاه و کمک مالی، به ویژه در زمان تحریم مسلمانان توسط قریش
تجهیز و حمایت مالی کاروان‌های مسلمانان که به حبشه مهاجرت کردند.
فداکاری در بذل مال تا جایی که تمامی اموالش را در راه اسلام و حمایت از مسلمانان از دست داد.

بررسی قرآنی

خداوند کنشگری اقتصادی و کسب مال توسط زنان را در قرآن به رسمیت شناخته است: «... لِلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا اكْتَسَبُوا وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِّمَّا اكْتَسَبْنَ...» (نساء: ۳۲) نمونه بارز این کنشگری را می‌توان در داستان دختران شعیب مورد توجه قرار داد. دختران شعیب به دلیل کهنسال بودن و از کارافتادگی پدر، به تأمین معاش و کسب و کار پرداختند و مشاغلی را در آن دوره عهده دار شدند که جایگاهی برای زنان در آن ساختار اقتصادی وجود نداشت. این دو دختر به شغل چوپانی و کشاورزی مشغول بودند و از این طریق معاش خانواده را سامان می‌بخشیدند. نمونه‌ای دیگر از عاملیت اقتصادی زنان، ملکه سبا است که حکمران است و نه تنها در عالم سیاست نفر اول سرزمین خویش است، بلکه در ساختار اقتصاد نیز کنشگری او مطرح است: ﴿إِنِّي وَجَدْتُ امْرَأَةً تَمْلِكُهُمْ وَأُوتِيَتْ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ وَ لَهَا عَرْشٌ عَظِيمٌ﴾ (نمل: ۲۳) مفسران نیز به ثروت فراوان و ذخایر زیادی که تحت حکومت ملکه سبا و با مدیریت او به دست آمده و حفظ شده است، اشاره کرده‌اند: «منظور از «کل شیء» در آیه هر چیزی است که سلطنت عظیم محتاج به داشتن آنها است، مانند حزم و احتیاط و عزم و تصمیم راسخ و سطوت و شوکت و آب و خاك بسیار و خزینه سرشار و لشکر و ارتشی نیرومند و رعیتی فرمان بردار» (طباطبائی، ۱۳۹۰: ۱۵/۳۵۵). بر این اساس می‌توان رویکرد قرآن در سوژگی زنان نسبت به ساختارهای اقتصادی را مثبت دانسته و بر آن صحنه گذاشت.

جدول ۱۰- کنشگری زنان در اقتصاد

به رسمیت شناختن اکتساب زنان برای خودشان (نه تأمین معاش خانواده)
تأمین معاش خانواده توسط دختران (جنس مونث) در هنگام ضرورت (بیماری پدر)
اشتغال دختران (جنس مونث) در مشاغلی مانند کشاورزی و چوپانی (مشاغل مهم و اصلی آن روزگار)
مشورت و پیشنهاد برای به کارگیری افراد در امور اقتصادی
مدیریت موفق اقتصادی زنان در سطح کلان (مانند ملکه سبا)

کنشگری خدیجه علیها السلام در امور اقتصادی با ملکه سبا و دختران شعیب در قرآن هم‌سو می‌نماید. در مقابل تأکید نگارندگان بر جایگاه ثروت او و تأمین معاش زندگی او با پیامبر صلی الله علیه و آله صحیح نیست. باید در نظر داشت، ثروت وافر خدیجه علیها السلام قدرت اقتصادی اسلام را تضمین نمود و نه معاش حضرت محمد صلی الله علیه و آله را.

ب. تحلیل انتقادی دیدگاه رحمت‌الله و ابابنه درباره خدیجه

آرای رحمت‌الله و ابابنه درباره شخصیت خدیجه و کنشگری‌های ایشان در مواردی هم‌سو با مولفه‌های کنشگری زنان در قرآن است و در برخی موارد غیرهم‌سو یا متعارض. در این بخش آرای مذکور با تکیه بر رویکرد قرآن‌مورد و اکاوی و تحلیل قرار خواهد گرفت.

۱. رویکردهای مثبت هم‌سو با قرآن

رحمت‌الله و ابابنه، خدیجه را عنصری پویا و فعال و حمایتگر در عرصه اجتماع معرفی نمودند. این رویکرد را می‌توان با توجه به جوازکنشگری اجتماعی فعال زنان در قرآن (با رعایت عفاف و پاکدامنی)، مثبت لحاظ نمود. تغییر از یک زندگی اجتماعی راحت و در اوج احترام به شرایط مواجهه با هجمه‌های مخالفان و مصائب فراوان از دیگر مولفه‌های کنشگری اجتماعی خدیجه در آرای ایشان است که با مولفه عدم تسلیم در برابر موانع و ناسازگاری‌های جامعه با کنشگری فعالانه زنان در قرآن هم‌سو می‌نماید. کنشگری خدیجه در تعامل با رسول گرامی اسلام به قدری قوی توصیف شده که او را مبدل به همسر مورد علاقه پیامبر نموده است.

زنی که در جایگاه همسری با عشق و ورزی، حس امنیت و آرامش را به پیامبر اعطا نموده و در مکانت مادری، تنها همسر فرزندان نبی اکرم است. هر چند موارد مذکور همگی رویکردهای مثبت هم‌سو با گزاره‌های قرآنی در ضرورت تبادل مودت و رحمت میان همسران و جایگاه والای مادران است، در شرح فرزندان خدیجه، می‌بایست نگارندگان با اشاره به شخصیت والای فرزند خدیجه، حضرت زهرا اوج سوژگی مادرانه او را نیز برای مخاطبان ترسیم می‌نمودند. رویکرد مثبت نویسندگان در بازنمایی کنشگری اعتقادی خدیجه، اعتقاد اوبه رسالت نبوی پیامبر است. مضاف آن که از او به اولین فرد ایمان آورنده به دعوت آن حضرت تعبیر شده است.

با عنایت به این که کنشگری اعتقادی زنان در قرآن بسیار مورد توجه قرار گرفته و تا حد الگوسازی از زنان در ایمان و کفر مطرح شده است، سوژگی اعتقادی خدیجه را در ایمان به رسالت پیامبر باید هم‌سو با قرآن تلقی نمود. کنشگری سیاسی خدیجه در آرای رحمت‌الله و ابابنه دسترسی او به حلقه‌ها و فضاهای خاص (طبقات خاص اجتماعی) است که نفوذ سیاسی ایشان را میان بزرگان قبایل به‌عنوان همسر حاکم جامعه اسلامی قوت می‌بخشید. این نوع کنشگری هم‌سو با کنشگری ملکه سبأ است که در قرآن به‌عنوان رأس حکومت به ارکان و فضاهای خاص سلطنتی تسلط دارد و در مورد تعامل با سلیمان با ایشان مشورت نیز می‌نماید. از دیگر اشاراتی که در آرای نویسندگان به کنشگری خدیجه شده، همراهی او با پیامبر در تحریم مکه با وجود مصائب فراوان و جان باختن ایشان در این راه است.

تحریم مکه قبل از این که آثار اقتصادی بر جای گذارد، امری سیاسی و تحمیلی است. کنشگری آرام و خاموش خدیجه در همراهی با پیامبر ﷺ و تحمل مصائب فراوان در این مسیر هم‌سو با الگویی از کنشگری زنانه در قرآن است که با سکوت و به دور از هیاهو امر اثبات نبوت پیامبری چون عیسی علیه السلام را برای مردم تثبیت می‌نماید. اینجا کنشگری خدیجه نه تنها در راستای تثبیت و حفظ جایگاه نبوت پیامبر ﷺ حائز اهمیت است بلکه این عاملیت خاموش تا بذل جان او در راه مبارزه منفی با ظلم قدرتمندان جامعه پیش می‌رود و با نام گذاری آن سال به «عام الحزن» تاریخ ساز می‌شود. این تاریخ سازی با شهادت حضرت آسیه تحت ستم وحشیانه فرعون در قرآن نیز قابل قیاس است با این تفاوت که برای خدیجه علیها السلام در همراهی و دفاع از همسر و رسالت نبوی او این کنشگری به اوج خود می‌رسد و برای آسیه علیها السلام در راستای نفی ظلم و طاغوت همسر (فرعون) به ظهور و بروز رسیده است.

کنشگری اقتصادی خدیجه علیها السلام در اثر رحمت الله و ابابنه همان گونه که بین مسلمانان مشهور شده، بسیار زیاد و تأثیرگذار انعکاس یافته است. او تاجر بسیار موفق و ثروتمند (کاروان تجاری او برابر با کاروان قریش بود) و کارآفرین شناخته شده در جامعه و کارفرمای حضرت محمد صلی الله علیه و آله بوده است. کنشگری او از منظر قدرت اقتصادی به ملکه سبأ در قرآن نزدیک است. هرچند گزارشی از بذل مال برای شخصیت آسیه علیها السلام در قرآن نداریم، لکن چشم پوشی او از ثروت و زیستن در قصر مجلل فرعون که بیشتر از نظر گذشت تا حدودی شباهت هایی را با شخصیت خدیجه علیها السلام مطرح می‌نماید.

جدول ۱۱- رویکردهای همسو با قرآن در آرای رحمت الله و ابابنه

نقش حمایتگری در جامعه افزون بر حضور و فعالیت اجتماعی
تغییر از یک زندگی اجتماعی راحت و در اوج احترام به شرایط مواجهه با هجمه های مخالفان و مصائب فراوان
همسر مورد علاقه پیامبر(ص) در میان سایر همسران آن حضرت
اعطای حس امنیت به همسر و جلوگیری از آسیب هایی که آن حضرت را تهدید می کرد
توانایی فرزندآوری (تنها همسر پیامبر(ص) که فرزندانش زنده ماندند)
عشق ورزی و آرامش بخشی (تبادل محبت و صمیمیت و آرامش در دوره اولین وحی های پیامبر(ص))
اعتقاد به رسالت نبوی پیامبر(ص) و اولین فرد ایمان آورنده به دعوت آن حضرت
دسترسی به حلقه ها و فضاهای خاص داشتن که نفوذ سیاسی ایشان را به عنوان همسر حاکم جامعه اسلامی قوت می بخشید.
همراهی با پیامبر(ص) در تحریم مکه با وجود مصائب فراوان و جان باختن در این راه
تاجر بسیار موفق و ثروتمند (کاروان تجاری او برابر با کاروان قریش بود)
کارآفرین شناخته شده در جامعه و کارفرمای حضرت محمد(ص)
حمایت اقتصادی از مسلمانان با فراهم کردن غذا، پناهگاه و کمک مالی، به ویژه در زمان تحریم مسلمانان توسط قریش
تجهیز و حمایت مالی کاروان های مسلمانان که به حبشه مهاجرت کردند
فداکاری در بذل مال تا جایی که تمامی اموالش را در راه اسلام و حمایت از مسلمانان از دست داد

۲. سایر رویکردهای مثبت

متن قرآن نسبت به پیشنهاد ازدواج از سوی زنان مانند پیشنهاد خدیجه علیها السلام به پیامبر و مورد قبول واقع شدن این پیشنهاد از سوی آن حضرت سکوت نموده است. با توجه به شخصیت ممتاز خدیجه علیها السلام و اعتماد و شناختی که از ویژگی‌های حضرت محمد صلی الله علیه و آله داشته است و نیز تأکید نویسندگان بر این که چنین پیشنهادی با واسطه از سوی خدیجه علیها السلام صورت گرفته است، این کنشگری خدیجه علیها السلام را می‌توان رویکرد مثبت نویسندگان به شخصیت خدیجه علیها السلام ارزیابی نمود که مخالفتی با آن در متن قرآن مشاهده نمی‌شود. این امر در رابطه با اشاره به مادرمکان بودن ازدواج و ثروتی که حمایتگر همسر در راه ترویج و تبلیغ دین خدا بود، نیز صدق می‌کند. هر چند فراهم آوردن مسکن از وظایف شوهر در قوانین اسلام محسوب می‌شود و قرآن نیز در قالب قوامیت در آیه ۳۴ سوره نساء به آن اشاره کرده است، نمی‌توان مخالفتی در بخشش مال از سوی زن به شوهر و یا خرج کردن اموال برای خانواده یا اهداف اجتماعی - فرهنگی مشترک با همسر در متن قرآن یافت. هر چند قوامیت در مفهوم سرپرستی مالی برای مردان قانونی عام تلقی می‌شود، وجود موارد استثناء خللی به این قانون عام وارد نمی‌سازد. به عبارتی دیگر، مبنای قوانین حقوقی مصالح اکثریت جامعه است (احمدی، ۱۳۹۱: ۳۹). با توجه به اهداف بزرگ رسالت آن حضرت، بذل مال از سوی خدیجه علیها السلام و صرف امکانات برای پیشبرد اهداف پیامبرخاتم می‌تواند از موارد استثناء برای قانون عام قوامیت محسوب شود. اشاره به روایت‌هایی که خدیجه علیها السلام را یکی از چهار زن برتر جهان در ایمان و وعده اعطای قصری در بهشت به او می‌داند، نیز از دیگر رویکردهای مثبت نویسندگان است که در متن قرآن مشاهده نمی‌شود.

جدول ۱۲- سایر رویکردهای مثبت در آرای رحمت الله و ابابنه

پیشنهاد ازدواج به پیامبر (با وجود سن بالاتر و بیوه بودن) و مورد قبول واقع شدن این پیشنهاد از سوی آن حضرت
اشاره به مادرمکان بودن ازدواج و ثروتی که حمایتگر همسر بود.
یکی از چهار زن برتر جهان در ایمان و وعده اعطای قصری در بهشت به او

۳. رویکردهای ناهم سو با قرآن

رویکرد مادرسالار در روابط با همسر به دلیل قدرت و نفوذ اجتماعی و اقتصادی بالای خدیجه علیها السلام یکی از اصلی ترین مولفه‌های کنشگری او از منظر رحمت‌الله و ابابنه محسوب می‌شود. ایشان خدیجه را شریک قدرتمندتر در روابط زناشویی دانسته‌اند و وابستگی پیامبر صلی الله علیه و آله به او را نتیجه گرفته‌اند. با توجه به رفتار احترام آمیز، عشق ورزی و صمیمیتی که نویسندگان مذکور نیز در روابط خدیجه علیها السلام با حضرت محمد صلی الله علیه و آله مورد تأکید قرار دادند نمی‌توان رویکرد فرهنگی حاکم بر این روابط را مادرسالار یا پدرسالار نامید. در حقیقت الگوی روابط این زوج پاک، از نوعی روابط متقابل و عدالت محور میان ایشان حکایت می‌کند. پیامبر صلی الله علیه و آله در حالی که می‌توانست از اموال خدیجه علیها السلام در جهت رفاه و آسایش خود بهره‌گیرد، همواره خود را هم سطح فقیران جامعه نگه داشت و زندگی وی با پیش از ازدواج تفاوتی نداشت (ابن‌سعد: ۲۹۸/۱، ۳۰۱، ۳۱۴، ۳۴۷). بر این اساس، می‌توان گفت ثروت وافر خدیجه علیها السلام قدرت اقتصادی اسلام را تضمین نمود و نه معاش حضرت محمد صلی الله علیه و آله را.

از دیگر رویکردهای نویسندگان درباره خدیجه علیها السلام که محل تأمل است، کنشگری پررنگ او در ماجرای اولین وحی‌هایی است که به قلب مبارک پیامبر صلی الله علیه و آله نازل می‌گشت. هرچند نقش خدیجه علیها السلام در القای حس آرامش بعد از هیجان‌هایی که طبیعتاً با دریافت وحی حاصل می‌شد، بی‌بدیل و غیر قابل کتمان است، دخالت داشتن او در شناساندن فرشته وحی به آن حضرت و تأیید وحی بودن آنچه اتفاق افتاده را نمی‌توان در حیطه کنشگری او یا هر انسان دیگری غیر از رسول گرامی اسلام صلی الله علیه و آله دانست. مکانیزم وحی شامل ارتباطی عمودی از جانب خدا با شخص دریافت کننده (قابل وحی) است و در مرحله بعد، این شخص پیامبر است که باید محتوا را به صورت افقی به انسان‌های دیگر ابلاغ کند. در مرحله اول این رسول است که باید بداند به او وحی شده و منشأ وحی را خود، بشناسد، تا بتواند آن را به سایرین ابلاغ کند. این در حالی است که رحمت‌الله و ابابنه تسلی دادن به پیامبر صلی الله علیه و آله و استدلال کردن برای آن حضرت درباره صحت وحی الهی و فرشته بودن جبرئیل را کنشگری موفق خدیجه در برطرف کردن شک آن حضرت می‌دانند. نویسندگان مذکور، خود به دیدگاه‌هایی اشاره می‌کنند که هدف خدیجه علیها السلام از استدلال کردن برای صحت وحی الهی را برطرف کردن شک خودش می‌دانند: «در حالی که در طبری: (P: 73, 1988, Al-Ṭabarī) روشن است که خدیجه کسی است که شک محمد را برطرف می‌کند (که یک نتیجه‌گیری شهودی است، اگر واضح نباشد)، این کثیر به نقل از بیهقی ادعا می‌کند که خدیجه کل این تبادل را برای برطرف کردن شک‌های

خودش درباره پیامبری محمد برپا کرده است: (P: 297-298, 1988, Al-Ṭabarī) باید نظر داشت هیجان حضرت محمد ﷺ برای دریافت وحی با ترس و شک نسبت به اصل وحی متفاوت است. خداوند به رسولی وحی نمی کند مگر با دلایل روشن و نشانه‌های آشکار که خود دلالت دارد بر این که آن چه بر او وحی می شود، از جانب حق تعالی است و به چیز دیگری نیاز ندارد. لذا رسول هرگز ترسانده نمی شود و نمی هراسد و به خود نمی لرزد (طبرسی، ۱۳۷۲: ۱۰/۳۸۴) تایید گرفتن از ورقه بن نوفل (مسیحی) برای اثبات پیامبری حضرت محمد ﷺ و اطمینان دادن به آن حضرت درباره وحی و رسالت خویش نیز از همین مقوله است. وجود چنین داستانی محل مناقشه و تردید است و برخی پژوهش ها آن را به دلیل مخالفت با آیات، روایات، دلایل عقلی و تاریخی قابل پذیرش نمی دانند (رک. به: افراسیابی، ۱۴۰۰: ۲۶۷-۲۸۶). از دیگر سو، مورخان معتقدند که ورقه بن نوفل مسیحی بود و پس از بعثت به دین اسلام مشرف نشد. بنابراین چگونه ممکن است چنین شخصی، خود به دین اسلام ایمان نیاورده باشد ولی محمد ﷺ را پیامبر بداند؟ (فروهی، ۱۳۹۶، ص ۴۷). افزون بر رویکردهای منفی فوق در آرای رحمت الله و ابابنه، مواردی چون کم توجهی به کنشگری سیاسی خدیجه به عنوان همسر حاکم جامعه اسلامی و بی توجهی به مصادر و روایات شیعی را نیز باید در نظر گرفت که در مواردی منجر به ارائه رویکردهای منفی از سوی نویسندگان شده است.

جدول ۱۳- رویکردهای منفی در آرای رحمت الله و ابابنه

رویکرد فرهنگی مادر سالار در روابط با همسر و دیگران به دلیل قدرت و نفوذ اجتماعی
شریک قدرتمندتر در روابط زناشویی و عدم وابستگی به همسر
تسلی دادن به پیامبر (ص) و استدلال کردن برای آن حضرت درباره صحت وحی الهی و فرشته بودن جبرئیل
تایید گرفتن از ورقه بن نوفل (مسیحی) برای اثبات پیامبری حضرت محمد (ص) و اطمینان دادن به آن حضرت درباره وحی و رسالت خویش
غفلت از کنشگری سیاسی خدیجه (س)
کم توجهی به مصادر و روایات شیعی

نتیجه‌گیری

الگوی کنشگری زنانه در قرآن چند وجهی بوده و شامل عاملیت ایشان در حوزه‌های مختلف خانواده، جامعه و فرهنگ، اعتقادات، سیاست و اقتصاد می‌شود. رویکردهای مثبت رحمت‌الله و ابابنه در بازنمایی شخصیت خدیجه علیها السلام که هم‌سو با الگوی قرآنی کنشگری زنانه است، شامل موارد زیر می‌شود:

حوزه خانواده: عشق ورزی و اعطای حس آرامش و امنیت به همسر؛ توانایی فرزندآوری خدیجه در میان سایر همسران پیامبر صلی الله علیه و آله.

حوزه جامعه و فرهنگ: نقش حمایتگری در جامعه؛ موفقیت در تغییر از سبک زندگی اجتماعی راحت و مورد احترام به شرایط مواجهه با انواع مصائب و هجمه‌های اجتماعی از سوی اشراف و بزرگان قریش.

حوزه اعتقادات: اولین فرد ایمان آورنده به رسول اکرم صلی الله علیه و آله و پایداری در این اعتقاد تا اعطای جان و بذل تمامی اموال.

حوزه سیاست: دسترسی به حلقه‌ها و فضاهای خاص سیاسی و قدرتمند جامعه؛ حمایت از مسلمانان در هجرت به حبشه؛ همراهی با پیامبر صلی الله علیه و آله در تحریم مکه با وجود مصائب فراوان و جان باختن در این راه.

حوزه اقتصاد: تاجر بسیار موفق و کار آفرین شناخته شده در جامعه؛ حمایت اقتصادی از مسلمانان و تجهیز کاروان‌هایی که مهاجرت می‌کردند؛ فداکاری در بذل مال تا جایی که تمامی اموالش را در راه اسلام و حمایت از مسلمانان از دست داد.

کنشگری‌های مثبت دیگری نیز برای خدیجه علیها السلام از سوی نگارندگان مشاهده می‌شود که مخالفتی با آن در قرآن یافت نشد. مانند: ارائه پیش‌نهاد ازدواج از سوی خدیجه علیها السلام و پذیرش آن از سوی پیامبر صلی الله علیه و آله؛ مادر مکان بودن ازدواج و ثروتی که حمایتگر همسر بود؛ قرارگیری در زمره چهار زن برتر عالم (از منظر درجات ایمان).

در تحلیل رویکردهای منفی رحمت‌الله و ابابنه، آنچه بیش از هر چیز جلب توجه می‌کند، ترجیح نظام مفهومی شرق‌شناسانه بر منطق درونی متن وحیانی و تاریخ اسلام است. تعبیر ایشان از رابطه حضرت خدیجه علیها السلام و پیامبر صلی الله علیه و آله به «مادرسالاری» و تصویر کردن رسول خدا صلی الله علیه و آله به‌عنوان طرف ضعیف‌تر و وابسته، نه از شواهد معتبر تاریخی برمی‌آید و نه با چارچوب قرآنی زوجیت بر پایه «مودت و

رحمت» سازگار است؛ بلکه محصول برون‌فکنی الگوهای قدرت و جنسیت برگرفته از گفتمان فمینیستی غربی بر بافت صدر اسلام است. چنین نگرشی، مصداق بارز سنت شرق‌شناسی در ساختن «دیگری اسلامی» از طریق انطباق داده‌های تاریخی با مفاهیم یونانی-اروپایی و مدرن است، به‌ویژه وقتی که عامل «ثروت» خدیجه رضی الله عنها از جایگاه قرآنی خود اهرم خدمت به دین و حمایت از امت به ابزار سلطه بر پیامبر صلی الله علیه و آله تقلیل می‌یابد. این قرائت، عملاً لایه‌های معنوی و رسالتی ازدواج نبوی را حذف کرده و روابط انسانی در متن قرآن را به روابط قدرت تحویل می‌کند؛ همان خطایی که در بسیاری از آثار خاورشناسان کلاسیک و نئوآستشراقی تکرار شده است. بررسی دقیق منابع نشان می‌دهد که روایت اصیل اسلامی از این ازدواج، هیچ مؤید تاریخی یا قرآنی بر اشکال مادرسالاری یا پدرسالاری ندارد و آنچه باقی می‌ماند، الگوی عدالت‌محور و کرامت‌مدار مورد تأیید وحی است که از منطق شرق‌شناسانه فاصله دارد و از تأثیرات مفهومی آن مصون می‌ماند.

فهرست منابع

قرآن کریم.

- ابن سعد، محمد، طبقات الکبری، تحقیق: عبدالقادر عطاء، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۰.
- ابن عطیه آندلسی، عبدالحق بن غالب، المحرر الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز، دارالکتب العلمیه منشورات محمدعلی بیضون، بیروت: ۱۴۲۲.
- ابوالفتوح رازی، جمال الدین، تفسیر روح الجنان و روح الجنان، مشهد: آستان قدس رضوی بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۴۰۸.
- احمدی، محمدرضا، جنسیت از منظر دین و روانشناسی، قم: موسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی، ۱۳۹۱.
- افراسیابی، فاطمه، حسینی نیا، سیدمحمدرضا، واکاوی داستان ورقه بن نوفل مبنی بر رفع نگرانی از پیامبر ﷺ در اثر دریافت وحی، مجموعه مقالات برگزیده نخستین همایش بین المللی تحقیقات کاربردی در حوزه قرآن و حدیث، صص ۲۶۷-۲۸۶، ۱۴۰۰.
- بحرانی، هاشم بن سلیمان، البرهان فی تفسیر القرآن، قم: موسسه البعثة قسم الدراسات الاسلامیه، ۱۴۱۵.
- جزایری، نعمت الله بن عبدالله، عقودالمرجان فی تفسیر القرآن، قم: نور وحی، ۱۳۸۸.
- جعفری، یعقوب، تفسیر کوثر، قم: موسسه انتشارات هجرت، ۱۳۷۶.
- رضایی هفتادری، حسن؛ راجی، مرضیه؛ شهیدی، روح‌اله، بررسی شخصیت حضرت خدیجه (س) از دیدگاه مستشرقان، دوفصلنامه علمی قرآن پژوهی خاورشناسان، دوره ۱۸، ش ۳۴، صص ۱۷۱-۱۹۸، ۱۴۰۲.
- سمرقندی، نصر بن محمد، تفسیرالسمرقندی المسمی بحرالعلوم، بیروت: دارالفکر، ۱۴۱۶.
- صادقی تهرانی، محمد، الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن و السنه، قم: فرهنگ اسلامی، ۱۴۰۶.
- طباطبائی، محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت: موسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۳۹۰.
- طبرسی، فضل بن حسن، تفسیر مجمع البیان، تصحیح: هاشم رسولی، تهران: ناصر خسرو، ۱۳۷۲.
- عاملی، ابراهیم، تفسیر عاملی، تهران: کتابفروشی صدوق، ۱۳۶۰.
- عروسی حویزی، عبد علی بن جمعه، تفسیر نورالثقلین، تصحیح: هاشم رسولی، قم: اسماعیلیان.

عیاشی، محمد بن مسعود، تفسیر عیاشی، تحقیق: سیدهاشم رسولی محلاتی، تهران: المطبعه العلمیه، ۱۳۸۰.

فروهی، آرمان، رازنهان، محمدحسن، عطاری، علیرضا، بررسی و نقدآراء مستشرقان درباره زندگانی حضرت خدیجه علیها السلام، تاریخ اسلام در آینه پژوهش، ش ۴۳، ۱۳۹۶.

فضل اله، محمدحسین، من وحی القرآن، بیروت: دارالملاک، ۱۴۱۹.

قرائتی، محسن، تفسیر نور، تهران: مرکز فرهنگی درسهای از قرآن، ۱۳۸۸.

قمی مشهدی، محمد بن محمدرضا، تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۶۸.

کریمی، شهناز، نوابخش، مهرداد، واکاوی مفهوم سوژه در رویکردهای تحلیل گفتمان، مطالعات توسعه اجتماعی ایران، ش ۱۱، ۱۳۹۸.

مغنیه، محمدجواد، تفسیر الکاشف، قم: موسسه دارالکتاب الاسلامی، ۱۴۲۴.

مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۱.

میبدی، احمد بن محمد، کشف الاسرار و عده الابرار، تهران: امیرکبیر، چاپ پنجم، ۱۳۷۱.

هال، دونالد، سوژگی، ترجمه: هادی شاهی، تهران: پارسه، ۱۳۹۶.

یحیی بن سلام تیمی، تفسیر یحیی بن سلام التیمی البصری القیروانی، بیروت: دارالکتب العلمیه منشورات محمدعلی بیضون، ۱۴۲۵.

یورگنسن، ماریان، فیلیس، لوتیز، نظریه و روش در تحلیل گفتمان، ترجمه: هادی جلیلی، تهران: نشر نی، ۱۳۹۳.

Ababneh, S. The personal is political: Teaching decolonial connected feminist Middle East politics. *Dædalus, the Journal of the American Academy of Arts & Sciences*, 154(2), 2025.

Ahmed, Leila. *Women and Gender in Islam*. New Haven: Yale University Press, 1992.

Ali, Kecia. 'Khadijah'. *The Oxford Encyclopaedia of Women in World History*, edited by Bonnie G. Smith. Oxford: Oxford University Press, 2008.

Al-Ṭabarī, Abu Ja'far. *The History of al-Ṭabarī*, vol. 6, translated and annotated by W. Montgomery Watt and M. V. McDonald. Albany: State University of New York Press, 1988.

- Çelik, Arjan, "From Miriam to Mary: A Messianic Lineage in the Qur'ān," Academia.edu, 2022.
- Davidoff, Leonore, and Catherine Hall. *Family Fortunes: Men and Women of the English Middle Class* (London, Hutchinson), 1987.
- De Beauvoir, Simone. *The Second Sex*. New York: Vintage Books, 1989.
- Ibn Ishāq, Muhammad. *The Life of Muhammad*, translated by A. Guillaume. Oxford: Oxford University Press, 1955.
- Ibn Kathīr, Isma'īl. *The Life of the Prophet Muhammad*, vols 1 & 2, translated by Trevor Le Gassick. Reading: Garnet Publishing, 2020.
- Ibn Sa'd, Muhammad. *The Women of Medina*, translated by Aisha Bewley. London: Ta-Ha Publishers, 1995.
- Kahn, Tamam. *Untold: A History of the Wives of Prophet Muhammad*. Rhinebeck, NY: Monkfish Book Publishing Company (e-book), 2013.
- Lings, Martin. *Muhammad: His Life Based on the Earliest Sources*. Cambridge, UK: Islamic Texts Society, 1983.
- Neuwirth, Angelika. "Mary and Jesus: Counterbalancing the Biblical Patriarchs - A Re-reading of Sūrat Maryam in Sūrat Āl 'Imrān," *Parole de l'Orient*, vol. 30, 2005.
- Rahemtulla, Shadaab. *Through the Eyes of Justice: A Comparative Study of Liberationist and Women's Readings of the Qur'an*, Publisher University of Oxford, 2013.
- Rahemtulla, Shadaab, Ababneh, Sara .2021, " Reclaiming Khadija's and Muhammad's marriage as an Islamic paradigm: Toward a new history of the Muslim present", *Journal of Feminist Studies in Religion*, Oneworld Publications, 10 Bloomsbury Street, London WC1B 3SR, England, 2021.
- Razwy, Syed A. A. *Khadija-tul-Kubra (The Wife of the Prophet Muhammad): A Short Story of Her Life*. Elmhurst, NY: Tahrike Tarsile Qur'an, 1990.
- Scott, Joan wallach. *Gender: A Useful Category of Historical Analysis*, *The American Historical Review*, Vol. 91, No. 5. (Dec., 1986), 1986.
- Stowasser, Barbara F. 'Khadija'. In *Encyclopaedia of the Qur'ān*, vol. 3, edited by Jane D. McAuliffe. Leiden: Brill, 2003.

References

- Ababneh, S. (2025). The Personal is Political: Teaching Decolonial Connected Feminist Middle East Politics. *Dædalus, the Journal of the American Academy of Arts & Sciences*, 154(2).
- Abū al-Futūh Rāzī, Jamāl al-Dīn. (1408 AH). *Tafsīr Rūḥ al-Jinān wa Rūḥ al-Janān*. Mashhad: Astan Quds Razavi Islamic Research Foundation.
- Afrasiabi, Fatima; Ḥusaynī-Niyā, Sayyid Muhammad-Reza. (1400 SH). “Vākāvī-yi Dāstān-i Warāqah ibn Nawfal Mabnī bar Raf’-i Nigarānī az Payāambar (ṣ) dar Athar-i Daryāft-i Waḥy,” in *Selected Papers of the First International Conference on Applied Research in the Field of Quran and Hadith*, pp. 267–286.
- Aḥmadī, Muḥammad-Reza. (1391 SH). *Jinsiyyat az Manzar-i Dīn va Ravānshināsī*. Qom: Imam Khomeini (r.a) Educational and Research Institute.
- Ahmed, Leila. (1992). *Women and Gender in Islam*. New Haven: Yale University Press.
- Ali, Kecia. (2008). ‘Khadijah’. *The Oxford Encyclopaedia of Women in World History*, edited by Bonnie G. Smith. Oxford: Oxford University Press.
- Al-Ṭabarī, Abu Ja’far. (1988). *The History of al-Ṭabarī*. Translators and Annotators: W. Montgomery Watt and M. V. McDonald. Albany: State University of New York Press.
- ‘Āmilī, Ibrāhīm. (1360 SH). *Tafsīr ‘Āmilī*. Tehran: Kitābfurūshī-yi Ṣadūq.
- ‘Arūsī Ḥuwayzī, ‘Abd ‘Alī ibn Jum‘ah. (n.d). *Tafsīr Nūr al-Thaqalayn*. Annotator: Hāshim Rasūlī. Qom: Ismā’īliyyān.
- ‘Ayyāshī, Muḥammad ibn Mas‘ūd. (1380 SH). *Tafsīr al-‘Ayyāshī*. Annotator: Sayyid Hāshim Rasūlī Maḥallātī. Tehran: al-Maṭba‘ah al-‘Ilmiyyah.
- Baḥrānī, Hāshim ibn Sulaymān. (1415 AH). *al-Burhān fī Tafsīr al-Qur’an*. Qom: Mu’assasah al-Bi’tah, al-Dirāsāt al-Islāmiyyah Unit.
- Çelik, Arjan. (2022). “From Miriam to Mary: A Messianic Lineage in the Qur’ān,” Academia.edu.
- Davidoff, Leonore, and Catherine Hall. (1987). *Family Fortunes: Men and Women of the English Middle Class*. London: Hutchinson.
- De Beauvoir, Simone. (1989). *The Second Sex*. New York: Vintage Books.
- Faḍlallāh, Muḥammad-Ḥusayn. (1419 AH). *Min Waḥy al-Qur’an*. Beirut: Dār al-Malāk.

- Farūhī, Ārmān; Rāzanah, Muḥammad-Ḥasan; ‘Atṭārī, ‘Ali-Reza. (1396 SH). “Barresī va Naqd-i Ārā’-yi Mustashriqān Darbareh-yi Zindagānī-yi Ḥaḍrat Khadijah (s),” *Tārīkh-i Islām dar Āyīneh-yi Pizhūhish*, No. 43.
- Hall, Donald. (1396 SH). *Sūzhegī*. Translator: Hādī Shāhī. Tehran: Pārsesh.
- Ibn ‘Atīyyah al-Andalusī, ‘Abd al-Ḥaqq ibn Ghālib. (1422 AH). *al-Muḥarrar al-Wajīz fī Tafṣīr al-Kitāb al-‘Azīz*. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah, Manshūrāt Muḥammad ‘Alī Bayḍūn.
- Ibn Ishāq, Muhammad. (1955). *The Life of Muhammad*. Translator: A. Guillaume. Oxford: Oxford University Press.
- Ibn Kathīr, Isma‘īl. (2020). *The Life of the Prophet Muhammad*. Translator: Trevor Le Gassick. Reading: Garnet Publishing.
- Ibn Sa‘d, Muḥammad. (1410 AH). *al-Ṭabaqāt al-Kubrā*. Annotator: ‘Abd al-Qādir ‘Atā’. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah.
- Ibn Sa‘d, Muhammad. (1995). *The Women of Medina*. Translator: Aisha Bewley. London: Ta-Ha Publishers.
- Ja‘farī, Ya‘qūb. (1376 SH). *Tafṣīr-i Kawthar*. Qom: Mu’assasah-yi Intishārāt-i Hijrat.
- Jazā‘irī, Ni‘mat Allāh ibn ‘Abd Allāh. (1388 SH). *‘Uqūd al-Marjān fī Tafṣīr al-Qur’an*. Qom: Nūr-i Waḥy.
- Jørgensen, Marianne; Phillips, Louise. (1393 SH). *Nazariyyeh va Ravesh dar Taḥlīl-i Goftimān*. Translator: Hādī Jalīlī. Tehran: Nashr-i Ney.
- Kahn, Tamam. (2013). *Untold: A History of the Wives of Prophet Muhammad*. Rhinebeck, NY: Monkfish Book Publishing Company (e-book).
- Karīmī, Shahnāz; Navānbakhsh, Mīhrdād. (1398 SH). “Vākāvī-yi Mafhūm-i Sūzhih dar Rūykardhā-yi Taḥlīl-i Goftimān,” *Muṭāla‘āt-i Tawsī‘ah-yi Ijtimā‘ī-yi Iran*, No. 11.
- Lings, Martin. (1983). *Muhammad: His Life Based on the Earliest Sources*. Cambridge, UK: Islamic Texts Society.
- Makārim Shīrāzī, Nāṣir. (1371 SH). *Tafṣīr Nemūneh*. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah.
- Maybudī, Aḥmad ibn Muḥammad. (1371 SH). *Kashf al-Asrār wa ‘Uddat al-Abrār*, 5th edition. Tehran: Amīr Kabīr.
- Mughniyyah, Muḥammad-Jawād. (1424 AH). *Tafṣīr al-Kāshif*. Qom: Mu’assasah Dār al-Kitāb al-Islāmī.

- Neuwirth, Angelika. (2005). "Mary and Jesus: Counterbalancing the Biblical Patriarchs - A Re-reading of Sūrat Maryam in Sūrat Āl 'Imrān," *Parole de l'Orient*, vol. 30.
- Qarā'atī, Muḥsin. (1388 SH). *Tafsīr Nūr*. Tehran: Markaz-i Farhangī-yi Dars-hā'ī az Qur'an.
- Qummī Mashhadī, Muḥammad ibn Muḥammad-Reza. (1368 SH). *Tafsīr Kanz al-Daqā'iq Wa Baḥr al-Gharā'ib*. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- Rahemtulla, Shadaab, Ababneh, Sara. (2021). "Reclaiming Khadija's and Muhammad's marriage as an Islamic paradigm: Toward a new history of the Muslim present", *Journal of Feminist Studies in Religion*, Oneworld Publications, 10 Bloomsbury Street, London WC1B 3SR, England.
- Rahemtulla, Shadaab. (2013). *Through the Eyes of Justice: A Comparative Study of Liberationist and Women's Readings of the Qur'an*. Oxford: University of Oxford.
- Razwy, Syed A. A. (1990). *Khadija-tul-Kubra (The Wife of the Prophet Muhammad): A Short Story of Her Life*. Elmhurst, NY: Tahrike Tarsile Qur'an.
- Rezaee Haftador, Hasan; Raji, Marziyyeh; Shahidi, Ruhullah. (1402 SH). "Barresī-yi Shakhsīyat-i Ḥadrat Khadijah (s) az Dīdgāh-i Mustashriqān," *Bi-Quarterly Journal of Qur'an-Pazhūhī-yi Khāvarshināsān*, Vol. 18, No. 34, pp. 171–198.
- Šādiqī Tehrānī, Muḥammad. (1406 AH). *al-Furqān fī Tafsīr al-Qur'an bi al-Qur'an wa al-Sunnah*. Qom: Farhang-i Islāmī.
- Samarqandī, Naṣr ibn Muḥammad. (1416 AH). *Tafsīr al-Samarqandī al-Musammā Bahr al-'Ulūm*. Beirut: Dār al-Fikr.
- Scott, Joan Wallach. (1986). "Gender: A Useful Category of Historical Analysis", *The American Historical Review*, Vol. 91, No. 5 (Dec., 1986)
- Stowasser, Barbara F. (2003). 'Khadija'. In *Encyclopaedia of the Qur'an*, edited by Jane D. McAuliffe. Leiden: Brill.
- Ṭabāṭabā'ī, Muḥammad-Ḥusayn. (1390 AH). *al-Mizān fī Tafsīr al-Qur'an*. Beirut: Mu'assaseh al-'Alamī li al-Maṭbū'āt.
- Ṭabrisī, Faḍl ibn Ḥasan. (1372 SH). *Tafsīr Majma' al-Bayān*. Annotator: Hāshim Rasūlī. Tehran: Nāshir Khusrow Publications.
- Yahyā ibn Salām al-Taymī. (1425 AH). *Tafsīr Yahyā ibn Salām al-Taymī al-Baṣrī al-Qayrawānī*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah, Manshūrāt Muḥammad 'Alī Bayḍūn.